Ontwerpen voor leven

De donut als inspiratie voor ontwerpers in (een) crisis

Ruurd Priester

Ontwerpen voor leven

De donut als inspiratie voor ontwerpers in (een) crisis

Ruurd Priester

Inhoud en vormgeving: Ruurd Priester

De foto's in dit boekje zijn van circulaire hub De Groene Afslag, een voorbeeld van ontwerpen voor leven

Begeleiding: Sabine Niederer, Visual Methodologies Collective

Redactie: Twan Eikelenboom

Uitgever: Faculteit Digitale Media en Creatieve Industrie, Hogeschool van Amsterdam, 2022

Druk: Drukkerij Jubels, Amsterdam

Voor een gratis PDF-download of het bestellen van gedrukte exemplaren, ga naar ruurdpriester.nl

Op deze publicatie is de Creative Commons 'Naamsvermelding-GelijkDelen 4.0 Internationaal (CC BY-SA 4.0)'-licentie van toepassing. Informatie over deze licentie is beschikbaar via creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/

Voor Sven Jense
en alle andere veranderaars

Inhoud

Voorwoord	8
1. Crisis – Doen wat nodig is	12
2. Uitzoomen – Positiviteit en perspectief	28
3. Inzoomen – Ontwerpen en duurzaamheid	54
4. Dynamiek – De ongebonden veranderaars	66
5. Keuze – Verbonden werkvelden in crisis	78
6. Ontwerpen – Condities voor leven creëren	90
7. Tot slot – Een idee	120
Dankwoord	124
Bibiografie	126
Noten	130
Illustraties	140

‘Design got us into this mess. Now it needs to get us out of it.’ – Bruce Mau

Voorwoord

Mijn drijfveer om te maken wat nu voor je ligt, is een droom. In die droom herkennen alle ontwerpers in heel Nederland hoe het oude, twintigste-eeuwse economische denken ons in gevaar brengt. Ze zien in hoe ontwerp, dat gericht is op alsmaar meer groei en consumptie, ons als mensheid te gronde richt. In diezelfde droom zien politici, bestuurders en ondernemers onder ogen dat je een crisis niet het hoofd biedt door op dezelfde manier te blijven denken – of door alleen maar stapjes te zetten.

In de droom breekt een nieuwe fase aan, waarin Nederland zijn kracht als ontwerpend land herkent en inzet. Waar ontwerpen niet alleen gaat over een mooie buitenkant, maar waar het een middel is voor transformatie. Waar ontwerpers hun kwaliteiten inzetten voor vernieuwing en herstel van natuur, democratie, rechtsstaat, media en technologie – en het herontwerpen van de manieren waarop wij wonen, eten, werken, geld verdienen, ons vermaken en ontspannen. En waar het ontwerpveld verantwoordelijkheid neemt om te repareren wat wij als ontwerpers kapot hebben gemaakt.

Aan het eind van de droom tellen de vele kleine en grote vernieuwingen die overal in onze maatschappij ontstaan op tot een herontwerp van onze samenleving. Een herontwerp gericht op een eerlijk bestaan voor al het leven, veilig binnen de grenzen van wat de natuurlijke systemen kunnen dragen. We voelen ons bevrijd en we vieren de successen. We inspireren elkaar en de wereld. In mijn droom komt het allemaal goed.

De wereld in mijn droom staat nu ver van de werkelijkheid af. Om mij heen zie ik hoe de mainstream van het ontwerpveld in Nederland vast zit in economie-gedreven groeidenken. Hierdoor gaat een grote hoeveelheid energie verloren; energie die nodig is om de crises waar wij in zitten het hoofd te bieden.

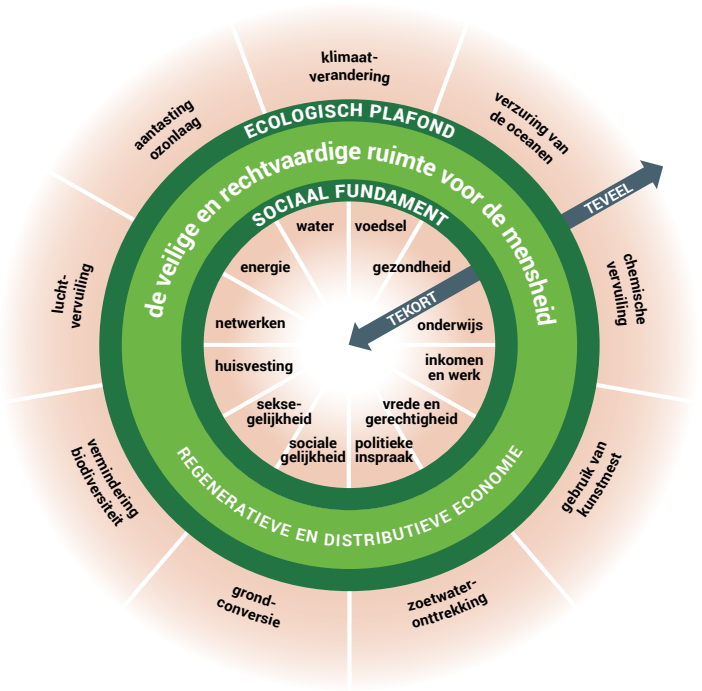
Het ontwerpveld mist zo de kans om een rol van betekenis te spelen. We kunnen een aanjager en medevormgever van de grote transformaties en de toekomst zijn, als we daar massaal voor kiezen. We kunnen zoveel meer bereiken als we onze kwaliteiten niet richten op het failliete idee van oneindige groei, maar op het bijdragen aan structurele oplossingen voor de crises waar wij als samenleving voor staan.

Nieuwe denkers in de voorhoede van de economie hebben al afscheid genomen van het denken waarin alles om economische groei draait. Tegelijk is een deel van het ontwerpveld al hard aan de slag, door ontwerpen en duurzaamheid in de praktijk bij elkaar te brengen. Deze veranderaars laten de mainstream van het ontwerpveld zien hoe zij zich achter de droom kunnen scharen – en het oude denken en werken achter zich kunnen laten. Ze tonen aan dat ontwerpen een elementaire menselijke vorm van expressie is, waarmee we samen onze toekomst kunnen vormgeven.

Het schrijven van deze publicatie, en het onderzoek daarvoor, vond plaats in het kader van een verkennend onderzoek aan de Hogeschool van Amsterdam. Maar dit is geen wetenschappelijk artikel. Dit is het verslag van een vrij persoonlijke zoektocht, geschreven vanuit mijn ervaringen binnen en buiten het ontwerpveld. Ik ben opgeleid in de jaren ‘80 als grafisch ontwerper en heb daarna aan de wieg gestaan van digitaal ontwerp in Nederland, waarna ik carrière maakte bij verschillende ontwerp- en marketingbureaus in dit veld. Gedreven door mijn zorgen over de opwarmende aarde, stapte ik uit de commerciële wereld om te gaan proberen iets aan deze crisis te doen. Ik onderzocht het publieke belang van online platformen en werd actief in netwerken van veranderaars, als initiatiefnemer, strateeg, ontwerper en onderzoeker.

De droom is hopelijk helder. Je weet een beetje waar ik tot nu toe aan heb gewerkt. Rest mij je te vragen niet bij het crisis-hoofdstuk af te haken.

Ruurd Priester
Amsterdam, september 2022

De donut in de ondertitel verwijst naar het idee van Doughnut Economics van econome Kate Raworth. Het gelijknamige boek is voor mij een grote inspiratiebron en loopt als een rode draad door wat je gaat lezen. Raworth legt in het boek eerst op een toegankelijke manier uit waar de ideeën van eindeloze economische groei vandaan komen en waarom die ons nu in de problemen brengen. Als alternatief economisch doel stelt ze een donut voor, met als binnenste ring een sociale basis van eerste levensbehoeften en als buitenste een veilig ecologisch plafond. Het doel is dat het leven in die veilige ruimte daartussen kan gedijen. De donut is zo een kompas voor menselijke welvaart in de eenentwintigste eeuw.

In het boek staan de zeven dominante manieren van twintigste-eeuws economisch denken op een rijtje. Gevoed vanuit verschillende scholen van economisch denken – waaronder de ecologische, feministische, institutionele, gedrags- en complexiteits-economie – plaatst Raworth daar nieuwe manieren van denken tegenover. Met in het hart twee ontwerpprincipes: regeneratief en gedistribueerd.

Waar het boek uitkomt gaan mensen vaak spontaan met de ideeën aan de slag. Zo ontstaat een mondiale beweging van mensen die hun huishouden, buurt, school, organisatie, stad of complete regio binnen de kaders van de donut proberen te brengen. Dit heeft Raworth doen besluiten het Doughnut Economics Action Lab (DEAL) op te richten. DEAL werkt samen met veranderaars over de hele wereld, die de ideeën omzetten in transformatieve actie en verandering van systemen. De donut kent een gevarieerde groep pleitbezorgers: van de secretaris-generaal van de Verenigde Naties en de paus, tot Greta Thunberg, Sir David Attenborough en Extinction Rebellion.

Doughnut Economics eindigt met: '...When it comes to new economic thinking, draw the change you want to see in the world (too). By combining the well-known power of verbal framing with the hidden power of visual framing, we can give ourselves a far better chance of writing a new economic story – the one that we so desperately need for a safe and just twenty-first century. It's easy to get started. Just pick up a pencil and draw.'

Die uitnodiging geef ik hier van harte door.

‘It is no measure of health to be well-adjusted to a profoundly sick society.’ – Krishnamurti

1. Crisis – Doen wat nodig is

Het is crisistijd. Veel van ons gedrag nu staat haaks op wat goed is voor de generaties na ons. Dat weten we. En we weten ook dat de grote keuzes die we dit decennium als mensheid maken bepalend zijn voor onze toekomst. Als we dat ontkennen of ons ertegen verzetten komen we in een steeds grotere persoonlijke spagaat, waarin we blijven proberen onverenigbare realiteiten toch samen te brengen. De gezonde reactie is samen creatief aan de slag gaan en de boel ten positieve keren. Doen dus. Maar dat vraagt een gedeeld, nieuw narratief van waaruit we actie ondernemen.

We weten het al

Is het eigenlijk nodig om de existentiële crisis waarin we ons begeven te bespreken? Is die al niet voldoende in het nieuws en alom aanwezig? De cocktail van oorlog, pandemieën, opwarming, afbraak van biodiversiteit, groeiende ongelijkheid, afglijdende democratieën. We weten toch al dat die wordt veroorzaakt door achterhaalde en nu gevaarlijke overtuigingen: dat we onszelf buiten de natuur plaatsen en onze natuurlijke bronnen ongestraft kunnen uitputten; dat mensen tot het slechte geneigd zijn; dat competitie en strijd waardevoller zijn dan liefde en verbondenheid. En dat die overtuigingen zijn gecumuleerd in het absurde idee dat als de economie maar eindeloos groeit en we alsmaar meer consumeren, uiteindelijk alle problemen zullen verdwijnen – een idee zo dominant dat het bijna onzichtbaar is geworden. We weten toch al hoe ernstig de noodsituatie is en dat deze overtuigingen niet kloppen? Blijkbaar niet, want we maken als samenleving niet de benodigde keuzes en ondernemen niet de acties om het tij te keren. De ideeën van onder anderen systeemfilosoof Ervin Laszlo, econome Kate Raworth en klimaatwetenschapper Hans Joachim Schellnhuber kunnen helpen om de urgentie van de crisis waarin we ons begeven scherp te krijgen – dat hebben ze bij mij in ieder geval gedaan.

Het cruciale decennium

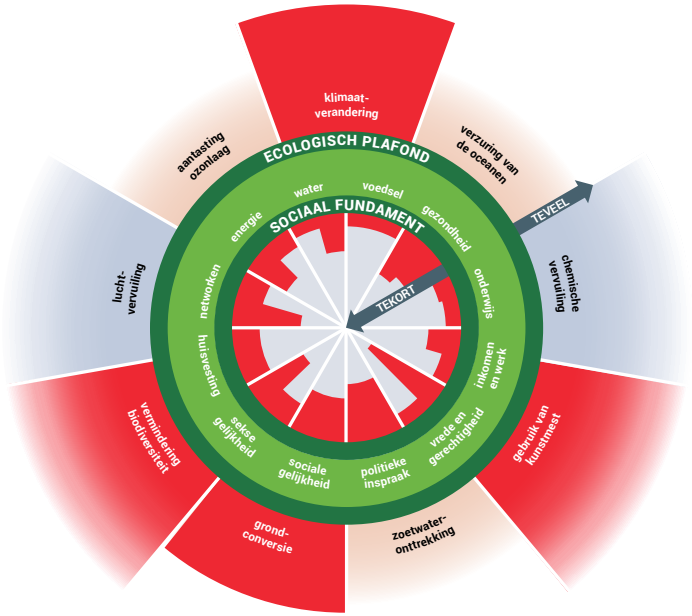
In 2006 publiceert systeemfilosoof Ervin Laszlo[1] zijn boek *The Chaos Point*. Op basis van de chaostheorie maakt hij duidelijk dat de mensheid zich op een kritiek punt in de geschiedenis bevindt: een tweesprong. In 2012 zullen we een kantelpunt bereiken, waarna we te maken kunnen krijgen met twee scenario's: wereldwijde vernieuwing of ineenstorting van de beschaving zoals we die kennen. De boodschap van het boek is dat op dezelfde voet doorgaan leidt tot het zwarte scenario. Laszlo verwijst naar het Chinese gezegde 'if we do not change direction, we are likely to end up exactly where we are headed' en roept op tot het ontwikkelen van een nieuw bewustzijn en concrete actie.

Ik lees het boek in 2012, het jaar van het kantelpunt. Het getuigt van een indrukwekkende diepgang en wijsheid en is tegelijkertijd toegankelijk, leesbaar en concreet. Hoewel ik het op dat moment nog niet helemaal kan plaatsen, zegt een stem in mij tijdens het lezen dat wat Laszlo vertelt in de kern klopt. Ik heb alleen geen idee hoe ik het kan vertalen naar mijn leven en de wereld om me heen. Als dit zo groot is, maar niemand praat erover, moet ik er dan iets mee? Dit betekent nogal wat en vraagt om radicale actie. Maar, hoe autonoom durf ik te zijn? Hoeveel comfort wil ik opgeven? Ik leg het boek terzijde, maar er is iets veranderd. Er bestaan nu twee realiteiten: het chaospunt en mijn dagelijks leven. Het balanceren van deze twee realiteiten wordt na het lezen van Laszlo een steeds nijpender kwestie.

Het is inmiddels vijftien jaar geleden dat *The Chaos Point* uitkwam en twee jaar nadat Christiana Figueres, architect van het klimaatakkoord van Parijs, de jaren 2020-2030 benoemde als *het cruciale decennium*: 'This decade is the critical, decisive decade for the future of humanity and the planet'. En: 'The 2020s are the decisive decade for the world to avert the worst impacts of climate change in a peaceful revolution…'[2]. Figueres wijst vooral op de transformaties in ons energiesysteem en -gebruik, die nodig zijn om de opwarming onder de 1,5 graden Celsius te houden. Maar de opwarming is natuurlijk maar een van de crises van de mensheid. Dat is sinds COVID-19 wel duidelijk.

Doughnut Economics

Omdat *Doughnut Economics* als een rode draad door deze publicatie loopt, heb ik het boek hiervoor al kort geïntroduceerd. Je zag daar dat Raworth het 21e-eeuwse economische doel dat ze voorstelt – het realiseren van de behoeftes van iedereen binnen de draagkracht van de aarde – verbeeldt met een donut. Ze maakt die behoeftes concreet door te verwijzen naar de twaalf sociale prioriteiten van de *Sustainable Development Goals* van de Verenigde naties.[3] Voor de draagkracht van de aarde verwijst ze naar de kritieke levensondersteunende systemen van de Aarde,

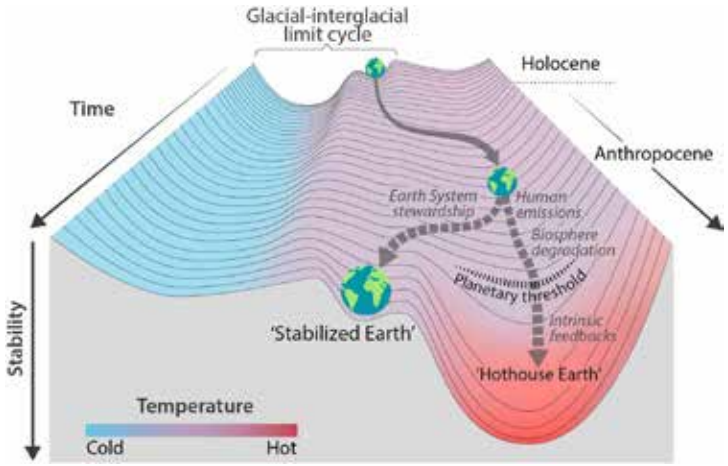
De donut als integrale verbeelding van de crises: de wereld is onrechtvaardig (zie de rode sociale tekorten aan de binnenkant) en onveilig (zie de rode ecologische overschrijdingen aan de buitenkant).

de negen planetaire grenzen, zoals die zijn bepaald door Johan Rockström en zijn collega-wetenschappers van van het Stockholm Resilience Centre.[4] Onze wereldleiders hebben zich aan de SDG's gecommitteerd en de vitale systeemgrenzen vertegenwoordigen het laatste denken in de wetenschap over de aarde als systeem. Dat maakt ze bruikbaar als grenzen voor de mensheid.

Zo goed als het veilige plafond en het eerlijke fundament zijn gedefinieerd, zo slecht staat het ervoor. Dat zie je meteen aan de rode vlekken in de afbeelding van de donut hiernaast, die de status per 2017 laat zien. Vier ecologische grenzen zijn nu al overschreden. In een update van de donut die binnenkort zal verschijnen is de situatie nog ernstiger, kan ik al delen. Dan kleuren ook zoetwaterontrekking en chemische vervuiling rood.[5] Om van die laatste een indruk te geven: zonder drastische maatregelen bevatten de oceanen in 2050 meer plastic dan vis.[6] Nederlanders zullen Nederland niet snel een ontwikkelingsland noemen, maar als je bedenkt dat we per jaar 6,2 keer meer van de natuur gebruiken dan onze ecosystemen kunnen dragen is dat wel de conclusie.[7] Er is niets ontwikkeld aan het overschrijden van de levensondersteunende systemen van onze planeet.

Om een beeld te krijgen van de actuele overschrijding van sociale grenzen, hoeven we alleen maar het nieuws aan te zetten. Dan zien we dat de situatie nog deprimerender is dan de opsomming van onrecht en ongelijkheid die Raworth in Doughnut Economics geeft. De rijkste één procent van de wereldbevolking bezit bijvoorbeeld meer dan de helft van alle rijkdom[8]. En er zijn voor het eerst wereldwijd meer dan honderd miljoen mensen op de vlucht[9]. Hoeveel informatie heb je nodig om te onderkennen dat de mensheid in crisis is?

Doughnut Economics presenteert, naast het visuele idee van de donut, gelukkig ook inspirerende nieuwe manieren van economisch denken gericht op de wereldwijde vernieuwing waar Laszlo aan refereert. Daar kom ik later op terug. Sowieso zijn er veel overeenkomsten in de inzichten in de boeken van Laszlo en Raworth, waarvan de meest opvallende economic unsustainabilities is. Laszlo ziet dit als de eerste van vier aanjagers van chaos.

Het pad dat planeet Aarde aflegt, uit haar veilige plek in het holoceen, naar haar huidige positie in het opwarmende antropoceen. Illustratie uit het Hothouse Earth rapport.

De opwarming als voorbeeld

De kern van Laszlo's verhaal is dat we op een tweesprong staan, enerzijds richting een positief en anderzijds richting een negatief scenario. Raworth koppelt met de donut concrete meetbare doelen aan het positieve scenario. En ze laat ook zien waar we staan ten opzichte van dat doel. Je begrijpt nu dus ik voor een duiding van de gestapelde crisis eigenlijk alle ecologische overschrijdingen en sociale tekorten zou moeten behandelen. Maar dat voert natuurlijk te ver. Daarom kies ik er een uit: klimaatverandering, als voorbeeldcrisis en in relatie tot de keuzes die voor ons liggen.

De opwarming-tweesprong is herkenbaar in een afbeelding uit *Hothouse Earth*: een geruchtmakend rapport gemaakt door toponderzoekers van de wereldwijd meest gereputeerde onderzoeksgroepen op het gebied van klimaatverandering.[10] Ze concluderen dat het goed mogelijk is dat we vanaf een temperatuurstijging van twee graden onherroepelijk te maken krijgen met een *hell on earth*-scenario.

Het is 2022. De vraag is wat de mogelijkheden nog zijn. Het IPCC rapport *Climate Change, The Physical Science Basis* schetst vijf mogelijke scenario's.[11] In het eerste hebben we in 2050 netto geen uitstoot meer. Dan blijven we onder de 1,5 graden opwarming. In het tweede wordt het uitstootdoel na 2050 behaald, maar stijgt de gemiddelde temperatuur niet verder dan 1,8 graden aan het einde van de eeuw. Bij die twee scenario's slaan we dus af richting *stabilized earth*. In de overige drie scenario's duikelen we steeds dieper in de hel van *hothouse earth*. Na ecologische ineenstorting volgt dan het einde van de beschaving. De hoopgevende conclusie is dus dat de tweesprong nog voor ons ligt.

Maar die hoop ligt zwaar onder vuur. Ten eerste leidt de opwarming nu al en ook in de eerste twee scenario's tot grote problemen en zijn regionale aanpassingen noodzakelijk – onder meer door natuurrampen, droogte en zeespiegelstijging.[12] Die effecten zijn niet meer af te wenden. Ten tweede sluit het rapport niet uit dat onvoorziene plotselinge veranderingen zich gaan voordoen, zoals versnellende afsmelting van ijskappen, het stilvallen

van oceaanstromingen of het afsterven van bossen. Zo bleek in 2021 dat een gletsjer ter grootte van Groot-Brittannië opeens scheuren vertoont en binnen vijf tot tien jaar dreigt te versplinteren.[13]

Ten derde is het de vraag of de wereldgemeenschap in staat is de radicale aanpassingen die voorwaardelijk zijn voor de eerste twee scenario's door te voeren. Dit betekent namelijk dat we ons niet meer kunnen verschuilen achter smoezen, economie en uitstelgedrag – en dat we nu moeten stoppen met het verbranden van fossiele brandstoffen. De verontrustende realiteit is echter dat beloftes geuit in alle mondiale klimaatconferenties van de afgelopen decennia niet hebben geleid tot afname van de hoeveelheid CO2 in de atmosfeer. Integendeel, de curve van toename blijft alsmaar steiler omhoog gaan.[14] De beloftes die gedaan zijn tijdens de klimaatconferentie van Glasgow in november 2021 mogen sommigen enige hoop geven, maar wat zijn ze waard?[15]

Een gedeeld verhaal

In oktober 2018 bezoek ik *Springtij*, een meerdaags evenement over duurzaamheid op Terschelling. Op een late middag, het begint al te schemeren, bevind ik me met zo'n honderd mensen in de duinen, waar we naar verschillende sprekers luisteren. Onder hen is de prominente klimaatwetenschapper Hans Joachim Schellnhuber[16] – een van de auteurs van het eerder genoemde *Hothouse Earth-rapport*. Het is een intense ervaring. Hij is voorbij het punt van alarmisme en spreekt over de jaren tachtig en negentig, want toen hadden we nog de mogelijkheid om de klimaatcatastrofe af te wenden. Als interviewster Natasja van de Berg hem vraagt of er nog kansen zijn is hij even stil, lijkt moed te verzamelen, en zegt dan: 'A new story.' In mijn notities lees ik terug: 'We need a narrative about a better world. About human nature and technology. A story people want to be part of. We need to stand on the shoulders of giants and reach to the hearts of the people.'

Schellnhuber doelt hierbij volgens mij op een verhaal dat een positief alternatief biedt voor de verzameling gevaarlijke overtuigingen waar ik dit hoofdstuk mee begon. Yuval Harari noemt zo'n verhaal een mythe, anderen noemen het een wereldbeeld, een frame, een pre-analytische visie, een leidend narratief.[17] De Amerikaanse auteur Charles Eisenstein brengt zo'n verhaal elegant onder in een gelaagd model van de samenlevingen (de systemen) waar wij onderdeel van zijn.[18] Het verhaal (*stories*) vormt daarbij de onderste laag. Het is de verzameling overtuigingen die een samenleving bijeen houdt en tegelijk het realiteitsbeeld waarmee mensen betekenis geven aan hun ervaringen. Op dat verhaal bouwt een samenleving *systems* – systeemstructuren, zoals wetten, regels, infrastructuur en conventies – en daarboven ontstaat tenslotte een derde laag: *symptoms* – het door de verhalen en systemen gestuurde leven van dag tot dag; onze gedragspatronen. Als je Eisensteins model ziet begrijp je waarom Schellnhuber zijn hoop zo op een nieuw verhaal vestigt. Verhalen sturen zo ongeveer alles wat mensen doen en maken.

Ik denk dat mensen inmiddels en masse voelen dat 'groei maakt alles goed', tot voor kort het geruststellende en schijnbaar verbindende verhaal van de mensheid, ons nu ernstig in gevaar brengt en dat dit veel van de huidige stress en verlamming verklaart. We missen echter een alternatief gemeenschappelijk narratief dat past bij de donkere realiteit waarin we ons bevinden. De film *Don't look up* illustreert dit aan de hand van een komeet die het leven op aarde vernietigt.[19] Een metafoor voor de klimaatcatastrofe, maar dan versneld. De paniek in de film ontstaat misschien nog meer door de desinteresse en ontkenning van leiders en alle mensen die hen blind volgen – zij die vastzitten in oude verhalen, structuren en gedragspatronen – dan door de komeet zelf. Het is de paniek, de nachtmerrie, die Stefan Rahmstorf[20] beschrijft in *False alarm*.[21]

Een samenleving zonder gedeeld realiteitsbesef is een samenleving die desintegreert. Die heeft geen kracht, kiest geen richting, gaat nergens voor. Die verdient de naam samenleving eigenlijk niet. De donkere scenario's van *False Alarm* en *Don't Look Up* zijn voorbeelden van verhalen waarin de realiteit van de crisis een plaats heeft. Beide benadrukken de urgentie en eindigen in mineur. Om in actie te komen hebben we echter inspirerende

False alarm

Sometimes I have this dream.
I'm going for a hike and discover a remote farmhouse on fire.
Children are calling for help from the upper windows. So I call the fire brigade. But they don't come, because some mad person keeps telling them that it is a false alarm.
The situation is getting more and more desperate, but I can't convince the fireman to get going.
I cannot wake from this nightmare.

verhalen nodig die zicht geven op een toekomst waar je naar uit kunt zien en waarin iedereen ook voor zichzelf een waardevol handelingsperspectief herkent.

Gelukkig ontstaan deze verhalen nu overal waar mensen de crisis onder ogen komen, zo stelt zoöloog, schrijver en activist George Monbiot in zijn verhaal over verhalen *Out of the Wreckage*. Hij verwijst onder meer naar Doughnut Economics als nieuw verhaal over de economie en deelt aan het einde van het boek een integraal verhaal dat hij ziet ontstaan. Hij noemt het *The Politics of Belonging*. Dit is de laatste alinea:

Coming home to ourselves

Through restoring community, renewing civic life and claiming our place in the world, we build a society in which our extraordinary nature – our altruism, empathy and deep connection – is released. When we emerge from the age of loneliness and alienation, from an obsession with competition and extreme individualism, from the worship of image and celebrity and power and wealth, we will find a person waiting for us. It is a person better than we might have imagined, whose real character has been suppressed. It is the one who lives inside us, who has been there all along.

Bij mij roept deze alinea het idee op dat de persoon die op ons wacht, dezelfde persoon is die nodig is om de verandering tot stand te brengen. Zo bezien is dit verhaal over hoe de mensheid het pad naar vernieuwing vindt een oproep die persoon te zijn: het ontstijgen van het tijdperk dat ons in deze crisis heeft gebracht moeten we zelf doen. Dit betekent dat we als individu het bestaan van verschillende realiteiten in onszelf – ons dagelijks individueel handelen geworteld in oud-economisch denken en het collectieve doel van het voortbestaan van de mensheid – achter ons moeten laten. Dit kan, in mijn optiek, alleen door als persoon de crisis op een diep gevoelsniveau te accepteren en van daaruit de verbinding te maken met het collectief en het geheel. Vanuit acceptatie van de realiteit van de crisis en het ontdekken van onszelf in collectief

verband, ontdekken we ons persoonlijke verhaal.

Hoe we – als individu en in relatie tot het collectief – omgaan met de crisis, bepaalt dus of we ons oude denken en handelen uiteindelijk ontstijgen. Dit is onze copingstrategie. Een werkzame copingstrategie, gericht op het omgaan met de crisis, kan zorgen dat we zelfs in de donkerste tijden gezond kunnen blijven. Dat geldt voor het individu dat de strategie hanteert, het collectief waarin het individu handelt, en in relatie tot – in het geval van de klimaatcrisis – de planeet: de natuurlijke systemen en alles wat daarbinnen in onderlinge relatie en afhankelijkheid leeft. Psycholoog en filosoof Erich Fromm stelt dat de meest elementaire paradox voor mensen is dat ze én onderdeel van de natuur zijn én daarvan als individu zijn afgescheiden. Hij betoogt dat *liefhebben* het antwoord biedt op deze elementaire vraag van mens-zijn. Let wel: liefhebben. Dus het werkwoord. Fromm koppelt daar kwaliteiten aan als actieve kracht, geven, zorgzaamheid, verantwoordelijk zijn, waarlijk kennen en seksualiteit.[22]

Een dergelijk aan een activiteit gekoppeld woord voor het hanteerbaar maken of benutten van de spanning tussen afgescheidenheid (individu) en de natuur (het geheel) zie je, als je er eenmaal op let, in meer theorieën terug. In zelfbeschikkingstheorie, een macro-theorie over menselijke motivatie, gebruiken Richard Ryan en Edward Deci het woord *competentie* tegenover de woorden *identiteit* en *gerelateerdheid*.[23] In *Drive*, het boek van Daniel Pink over wat de creatieve klasse professioneel motiveert is dat het woord *mastery*, tegenover de woorden *autonomy* en *purpose*. Volg ik deze lijn van denken, dan gaat een copingstrategie vooral om 'doen'. *Transformatieve actie* noemt Raworth dat.

Conclusie – Op zoek naar veranderaars

Het werk van onder anderen Laszlo, Raworth en Schellnhuber scherpt het besef aan dat de crisis omvangrijk is en dat actie noodzakelijk is. Wanneer we als individu de omvang van de crisis beseffen, dan moeten we ons dagelijks handelen daar radicaal op aanpassen. Besef van de omvang kan echter leiden tot inactiviteit en onverschilligheid.

Om dat te voorkomen, helpt het ten eerste om te weten waarop we onze actie kunnen richten zodat het effectief is. Daarom zoomen we in hoofdstuk 2 eerst uit. Dan zien we dat de crisis, zoals Laszlo al aangaf, daadwerkelijk een kans biedt om als mensheid in een mooie nieuwe fase terecht te komen. We krijgen dan ook een beeld van de kracht van de donut als navigatie-instrument en stuurwiel voor de mensheid – als 'operating manual for spaceship Earth'.[24]

Ten tweede kan het werk van mensen die al actie ondernemen en hun omgeving vanuit intrinsieke motivatie proberen te veranderen inspiratie bieden. Dit zijn de veranderaars die we in hoofdstuk 4 gaan zoeken – binnen en buiten het ontwerpveld. Ze proberen door te doen het competitieve en extreem individualistische tijdperk dat Monbiot schetst achter zich te laten. Ze voelen dagelijks dat de heftige realiteit van de crisis – van het chaospunt – bestaat. Het vooruitzicht van vernietiging van leven en toekomst zorgt voor gevoelens van angst en boosheid, verdriet en rouw. Ze bieden die emoties ruimte, maar niet te vaak, zodat zorgen niet de overhand krijgen. Daarvoor is het leven namelijk te mooi: relaties, natuur, cultuur en het avontuur dat het leven is.

Milieuactivist, ondernemer en schrijver Paul Hawken omschrijft dit gevoel om te handelen in Regeneration als volgt: 'Do you feel stressed about climate change? Sensible. However, stress is your brain telling you to act. Stress is a signal; it is urging you to do something. Not only do actions change your beliefs, your actions change other people's beliefs.'[25] En als je gemotiveerd samenwerkt, met een collectief, lukt er ook wel eens wat. Wat dan weer een reden voor een feestje is.

Boeddhistisch geleerde en milieuactivist Joanna Macy geeft daar mooie woorden aan: 'If you want an adventure. Boy, what a time to choose to be alive. To get a chance to find out what you have inside you in terms of vitality and alertness, and courage.'[26] Vind de veranderaar in jezelf. Dat lijkt hier de rode draad.

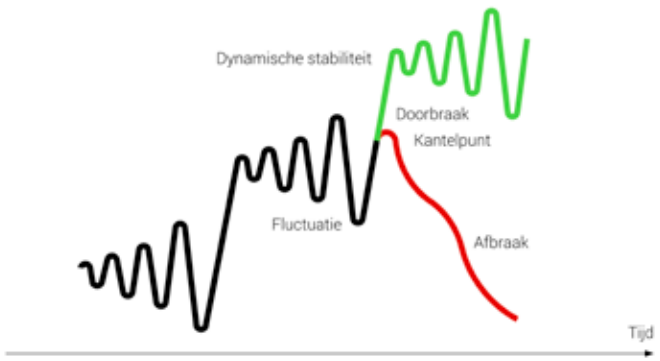
2. Uitzoomen – Positiviteit en perspectief

De crisis is onderdeel van een systeemtransformatie, een grote beweging in de tijd waarin de mensheid radicaal verandert. Systeemdenken is een holistische benadering, die kan helpen om de complexiteit van de wereld – en ontwikkeling over tijd – beter te begrijpen. Het kan een bron van hoop zijn en richting bieden bij het vormgeven van onze toekomst. Dan moeten we wel voorkomen dat we het als hypewoord gebruiken en de achterliggende zee aan kennis daadwerkelijk inzetten.[1] Om je bekend te maken met de materie, geef ik een visuele toegang tot de wereld van het systeemdenken.

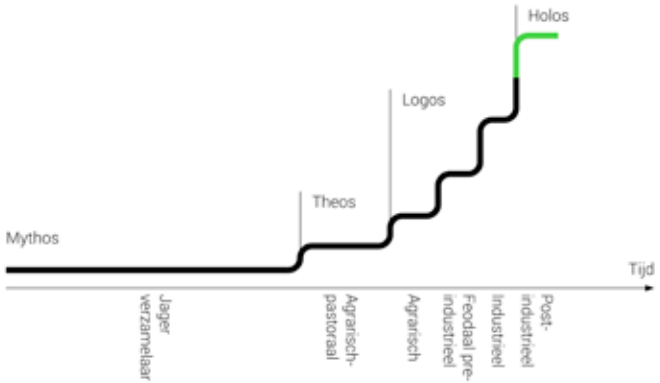
Het paradijs op aarde ligt binnen bereik

We staan als mensheid voor het belangrijkste keuzemoment in ons bestaan. Dat we daar staan kunnen we alleen zien als we uitzoomen in de tijd, want pas dan krijgen we zicht op de omvang van de crisis. Het besef dat de crisis integraal, grootschalig en systemisch van aard is lijkt er te zijn, want ik hoor het vaak. Maar vooral de kennis achter het woord systeem, en de benadering die systeemdenken biedt, komt niet vaak ter tafel. Dat is jammer, want achter die benadering gaat een dieper, hoopgevend verhaal schuil: er liggen altijd verschillende mogelijke scenario's voor ons, en het is aan ons om te zorgen dat het positieve scenario realiteit wordt. De situatie is niet onnatuurlijk; hij is natuurlijk, logisch – met als consequentie, zoals de Nationale Energiecommissaris Ruud Koornstra zegt: 'Het paradijs op aarde ligt binnen bereik.'

Systeemdenken inzetten kan ons dus helpen om het grotere perspectief te zien en gewenste toekomstscenario te bepalen, maar kennis over deze benadering zit overwegend verstopt in vrij onbekende boeken die op mij nogal ontoegankelijk overkomen. Dat vind ik een probleem, want deze kennis is in crisistijd voor iedereen extreem waardevol. Om een toegankelijke ingang te bieden tot de zee van kennis die achter het systeemdenken schuilgaat heb ik daarom een beeldverhaal gemaakt. Ik heb de verzamelde visualisaties gestileerd en soms gecombineerd, met als doel de essentie en ook de relaties tussen de verschillende illustraties te verduidelijken. Behalve kleur heb ik niets toegevoegd. Ik heb wel veel weggelaten, waaronder de betekenis van de y-as: die voegde weinig toe. De x-as toont, in de meeste gevallen, de ontwikkeling van de mensheid in tijd.

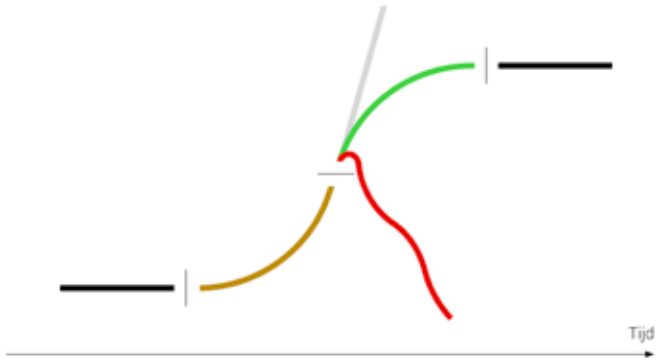
De werking van een chaotisch systeem. *Dit is een samenstelling van tekeningen van Laszlo uit het boek* The Chaos Point*, dat ik in hoofdstuk 1 heb besproken. Je ziet een chaotisch systeem twee keer uit balans raken en een volgende semi-stabiele staat zoeken. De opwarming van de atmosfeer is typisch zo'n aanleiding voor het ontstaan van onbalans. Als er geen correctie plaatsvindt neemt de dynamiek telkens verder toe, tot er een kantelpunt ontstaat. De fase daarna kan een hoger ontwikkelstadium zijn, met meer complexiteit, of het verval naar een meer primitieve staat – een instorting.*

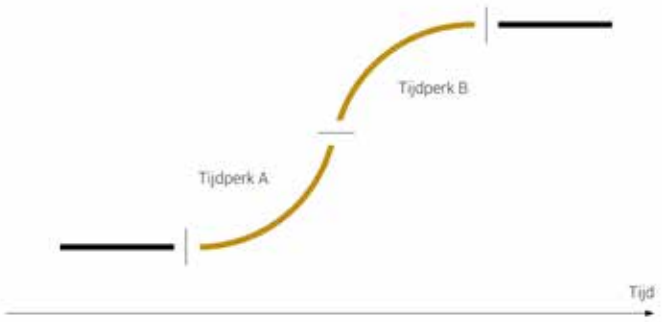

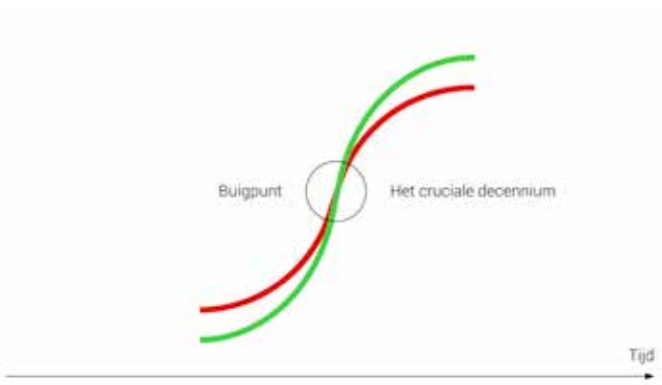
Kantelpunten en de geschiedenis van de mensheid. *Dit is een tekening van Laszlo waarin hij nog verder uitzoomt. Je ziet dat de geschiedenis van de mensheid bestaat uit een reeks kantelpunten, waarna telkens een nieuwe balans ontstaat, met meer complexiteit. Laszlo biedt ons hiermee een helder perspectief: tegenover het risico dat het systeem instort, bestaat ook de kans om als mensheid een volgende positieve fase van ontwikkeling te bereiken. De tekeningen voorspellen niet de toekomst. Ze laten mogelijkheden zien. Wat er echt gebeurt hangt af van onze keuzes.*

Een elementair beeld. *Laszlo's beschrijving van de ontwikkeling van de mensheid komt sterk overeen met die van Jonas en Jonathan Salk in* A New Reality*. Jonas Salk is bekend als de uitvinder van het poliovaccin en Jonathan is zijn zoon, een psychiater. Dit prachtig vormgegeven boek is opgebouwd rond een elementaire vorm: de sigmoid curve. Die curve verbeeldt dat leven in een gesloten (chaotisch) systeem niet alsmaar verder kan groeien of toenemen. Op een gegeven moment raken de bronnen uitgeput en zal het leven zich aan moeten passen aan de nieuwe balans.*

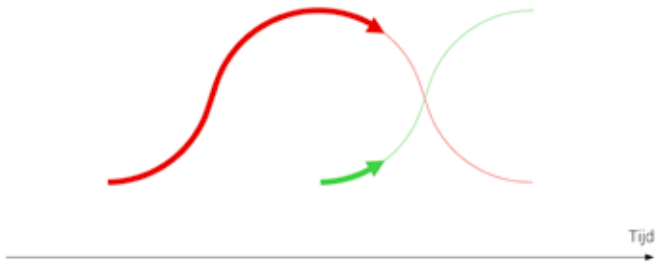

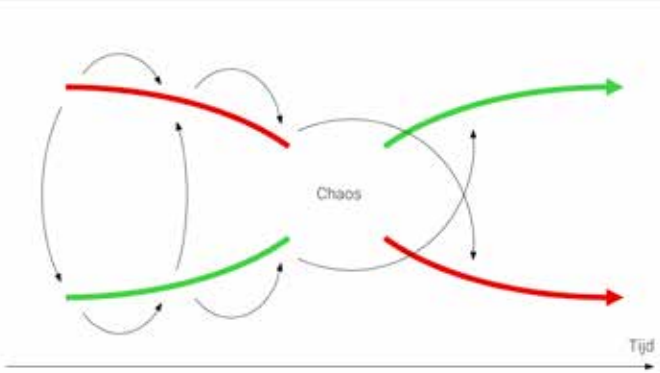

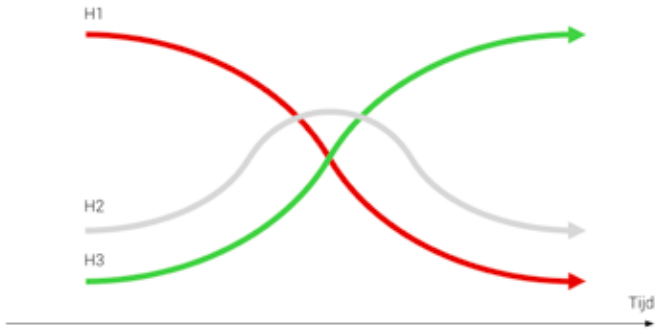
Het past op elkaar. *The Chaos Point en A New Reality sluiten niet alleen inhoudelijk, maar ook visueel op elkaar aan. De curve van vader en zoon Salk is een knik in de tekeningen van Laszlo. De neergaande rode lijn verbeeldt weer de dreiging: het instorten van beschaving, omdat mensen die in de huidige fase de vruchten van de situatie plukken hun privileges niet willen opgeven. Zij verzetten zich daarom tegen verandering – zoals Jared Diamond concludeert in zijn omvangrijke historische studie* Collapse.

Uitwerkingen en variaties. *De Salks gaan uitgebreid in op de grote veranderingen die nodig zijn wil de mensheid de weg naar een positief volgend scenario vinden. Ze doen dit aan de hand van waarden, houdingen, gedrag en relaties. In een lange reeks curve-uitwerkingen en -variaties diepen ze dit verder uit. Zo maken ze onderscheid tussen de tijdperken A en B, die elk eigen kenmerkende waarden hebben. Bij A: individu, macht, competitie, afhankelijkheid, extremen, deel, ofwel/of. En bij B: individu en groep, consensus, samenwerking, onderlinge afhankelijkheid, balans, geheel, beide/en.*

Een kruispunt in de tijd. *Het buigpunt in A New Reality doet sterk denken aan het cruciale decennium 2020-2030. Het is de chaos die we nu in de wereld voelen, waarin alles zich steeds sneller en heftiger lijkt te bewegen. De Salks zijn duidelijk over de grote uitdaging in deze fase: fundamentele verandering is nodig, maar het nieuwe moet het oude niet compleet vervangen. In essentie gaat het dus niet om strijd, maar om verbinding: we moeten voorkomen dat er sprake is van een winnaar en streven naar een nieuw verhaal dat goed is voor iedereen. Het kruispunt benadrukt het vinden van een nieuwe balans.*

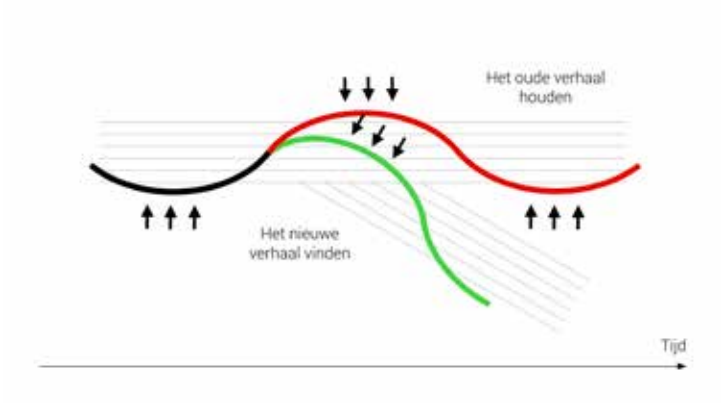

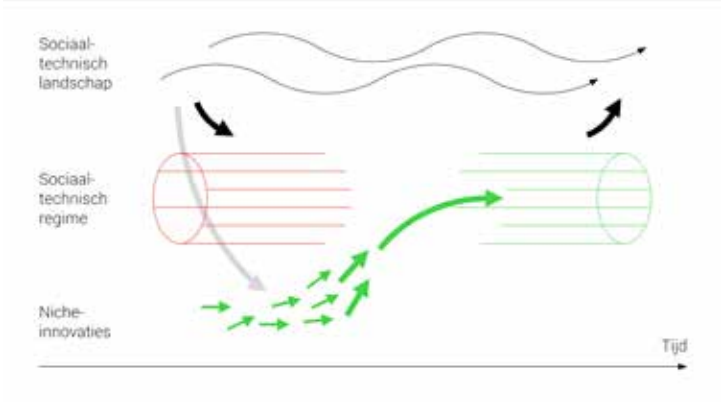

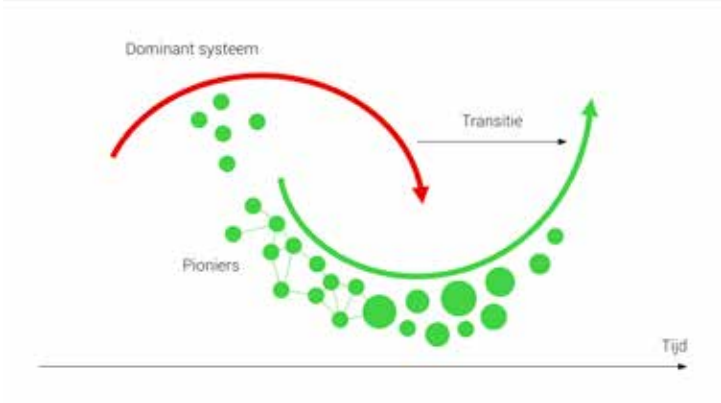
Een systemische kijk op leven. *In 1982 publiceert natuurkundige en schrijver Fritjof Capra het lijvige* The Turning Point*, waarin hij stelt dat achterhaald mechanistisch denken zowel wetenschap als samenleving beheerst.*[2] *Er is een culturele transformatie nodig, met aan de basis een systemische kijk op leven. Hij behandelt de grote thema's van nu zoals de impasse van de economie, de donkere kant van groei en de problemen met onze gezondheid. Je krijgt vervolgens de indruk dat onze kennisontwikkeling dertig jaar heeft stilgestaan. The Turning Point bevat weinig afbeeldingen, maar wel deze treffende op de omslag: het kruispunt.*

Transitiedynamiek en sturingsconsequenties. *Laten we dertig jaar stilstand in kennisontwikkeling snel vergeten. Tijd om vooruit te spoelen, naar een aantal actuele variaties op het thema. Zo werkt Derk Loorbach van onderzoeksinstituut Drift*[3] *met de x-curve: een visueel instrument om de transitiedynamiek en sturingsconsequenties rond allerlei thema's in kaart te brengen. Denk aan klimaatmitigatie en energietransitie, slimme en groene mobiliteit, circulaire economie, leefbare en bereikbare steden en klimaatadaptatie.*[4]

De gekaapte curve. *In het* Three Horizons-model *van Graham Leicester staan drie lijnen. Er is het nieuwe verhaal in groen (H3), het oude verhaal in rood (H1) en de lijn van innovaties of vernieuwingen (H2). Innovatie kan met goede bedoelingen starten, maar een regime kan het initiatief kapen en misbruiken om zo het eigen, oude verhaal te voeden.*[5] *Dit scenario zie je bij veel idealistische start-ups. De intenties zijn goed, maar gaandeweg komen ze in een web van financiering en steeds hogere rendementseisen vast te zitten. Met dit model kun je onderzoeken wat er voor nodig is om ook op de lange termijn te blijven bijdragen aan het nieuwe verhaal (H3).*[6]

Op zoek naar een nieuw verhaal. *Paul Ray en Sherry Ruth Anderson identificeren in* Cultural creatives *de opkomst van een gelijknamige groep, met specifieke waarden en leefstijlen.*[7] *De tekening laat zien hoe cultural creatives zich afscheiden van het heersende pad en op zoek gaan naar een nieuw verhaal. Dat lijkt zeker te gelden voor de (activistische) kerngroep, de core cultural creatives. Volgen we de gedachte van Leicester, dan is dit de groep die zich richt op transformatie en bijdraagt aan het nieuwe verhaal (H3). Ray en Anderson verwijzen ook naar Laszlo, wat verklaart waarom de tekeningen zo mooi op elkaar aansluiten.*

De niche innovators als dragers van een nieuw verhaal.
In de centrale illustratie van de Multi-Level Perspective*, een transformatietheorie van Frank Geels, lijkt geen kruispunt te bestaan. De niche innovators, zoals Geels de vernieuwers noemt, en hun innovaties veranderen de kenmerken van het systeem en daarmee de kenmerken van het regime.*[8] *De tekening sluit goed aan bij de oproep tot verbinding van vader en zoon Salk. De originele tekening van Geels is gedetailleerd en onderdeel van een uitzonderlijk rijke verzameling kennis en tekeningen. Ik heb daarom gekozen voor een sterke stilering.*

Het nieuwe ontstaat uit het oude*. In het door de natuur geïnspireerde* Two Loops-model *van Margaret Wheatley and Deborah Frieze van het Berkana Institute kruisen de lijnen elkaar niet. Het oude verhaal transformeert namelijk tot voeding voor een volgende vorm van leven.*[9] *Maar je kunt de lijn natuurlijk in gedachten naar beneden doortrekken. Net als bij alle voorgaande voorbeelden is er sprake van pioniers, of veranderaars, die zich losmaken. Ze creëren zo routes richting het positieve scenario.*

Verandernetwerken en groene bolletjes

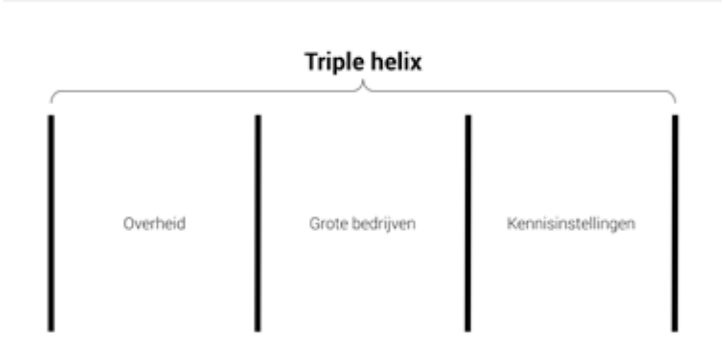
De afgelopen acht jaar heb ik veel met veranderaars mogen werken, in netwerken als Gebiedonline, de Nationale Energiecommissaris, 02025, Climate Cleanup, Club van Wageningen, het Doughnut Economics Action Lab (DEAL) en de Amsterdam Donut Coalitie. Om de aard en werking van deze verandernetwerken te duiden, begon ik op een gegeven moment de ontwikkelingen om mij heen te vatten in tekeningen. Ik deed dat vooral om de kracht van onze netwerken helder te krijgen. Gaandeweg is zo een overkoepelend beeldverhaal ontstaan, over de manieren waarop mensen die aan verandering willen bijdragen zich in creatieve netwerken organiseren. Aanvullend aan deze visie in beeld, hebben we geleerd wat praktisch nodig is. Denk aan ingrediënten als: elkaar als veranderaars ontmoeten; een gemeenschappelijk verhaal en doel formuleren; projecten starten; meetups organiseren; online platformen gebruiken; en, niet te vergeten, successen vieren.

Het beeldverhaal is ontstaan zonder kennis van de visualisaties en ideeën die ik hiervoor heb geïntroduceerd. Pas later, tijdens de voorbereidingen voor dit boek, realiseerde ik me dat de beelden die ik gaandeweg in de praktijk had gecreëerd aansluiten op de theorieën. De netwerkontwikkeling die ik van dichtbij heb meegemaakt, past in het beeld van een *emergent systeem*. Vanuit het perspectief van systeemdenken betekent dit dat uit kleinere delen – min of meer spontaan – een nieuw systeem, met nieuwe functies ontstaat. Het collectieve vermogen om een heel systeem te kantelen, is een voorbeeld van zo'n nieuwe functie. Als individuele veranderaar ben je een vitaal onderdeel van de enorme, gezamenlijke veranderkracht.

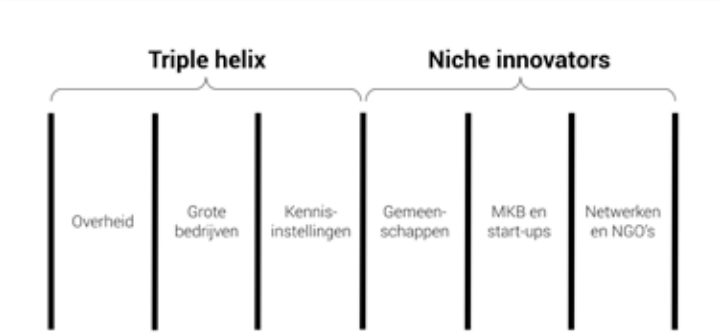
In het beeldverhaal zijn de veranderaars groene bolletjes. Ik hoop dat je ook zo'n groen bolletje bent of wil zijn. Het is wel makkelijker om een groen bolletje te zijn, als je jezelf in een bevoorrechte positie bevindt. Het is in deze tijden van sociale onzekerheid en ongelijkheid niet vanzelfsprekend dat iedereen een groen bolletje kan zijn. Mensen zijn aan het overleven. Dit confronteert me met mijn eigen geprivilegieerde positie – en dat voelt ongemakkelijk. Ik kijk op tegen mensen die verandering initiëren vanuit een niet-bevoorrechte positie, want dat is pas echt knap.

Wanneer ik het tijdens een presentatie heb over de groene bolletjes, krijg ik weleens de vraag waarom er geen onwillige rode bolletjes in het verhaal zijn. En of ik tips heb hoe je om kunt gaan met rode bolletjes en tegenstand. Mijn antwoord is dan dat er inderdaad veel rode bolletjes bestaan: mensen die eigen kortzichtige belangen boven grote gezamenlijke belangen plaatsen. Transformatie is een strijd en je kunt rode bolletjes dus in zekere zin een vijand noemen. Die vijand houdt vast aan de macht, omdat hij veel te verliezen heeft. Zijn belangrijkste trucs zijn het zaaien van verwarring en verdeel en heers. Zo houdt de vijand iedereen bezig, waardoor structurele verandering uitblijft. Deze mensen mag je van mij respectvol negeren. Om die reden heb ik ze voorlopig geen plek gegeven. Maar als je manieren weet hoe rode bolletjes het verhaal van groene bolletjes kunnen versterken: ga gerust je gang.

Houd daarbij deze wijsheid van Jonas en Jonathan en Salk in gedachten: uiteindelijk gaat het erom dat we een nieuw verhaal vinden dat voor iedereen werkt. De kunst is te blijven verbinden. Genoeg geschreven voor nu, tijd voor het tweede beeldverhaal.

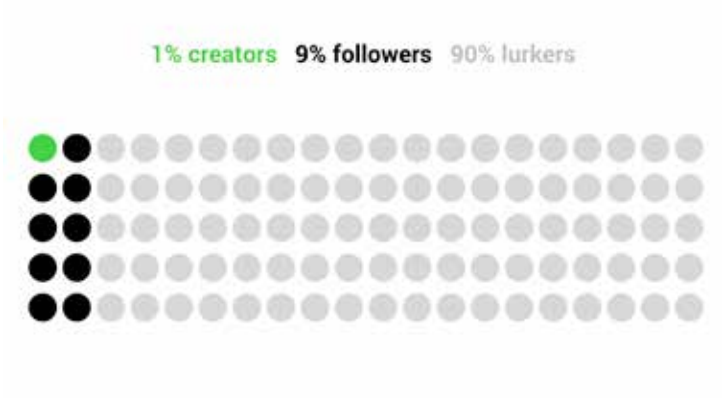
De triple helix-truc. *In Nederland heerst al lange tijd de gedachte dat transformatie niet nodig is. Vernieuwen of veranderen betekent vooral het realiseren van economische groei, door innovatie van sectoren te stimuleren. Als samenleving hebben we miljarden in deze truc geïnvesteerd: de* triple helix*. In deze werkwijze staat het creëren van samenwerkingsverbanden tussen overheden, sectoren en kennisinstellingen centraal. Stop daar geld in en je krijgt innovatie en groei, is de leidende gedachte.*

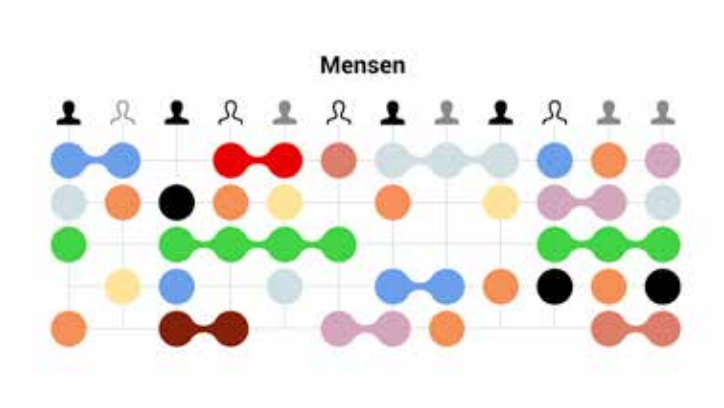
Triple helix plus niche innovators. *Innovatie moet transformatie dienen, zeker in crisistijd. Maar dat is geen vanzelfsprekendheid. Op transformatie gerichte innovatie vind je vooral buiten de triple helix, bij de niche innovators van Geels. De werkwijze van de triple helix houd vooral het regime in stand, omdat de spelers in het huidige systeem er de vruchten van plukken. Dit regime spant zich daarom in om de triple helix-werkwijze te behouden. Dat zit transformatie in de weg. De triple helix heb je nodig, maar moet geen doel op zich zijn. Ook missen partijen in de triple helix de belangrijkste veranderkracht, die vind je in het bredere veld.*

Niks hokjes, een verbonden systeem. *Het vorige plaatje is completer, maar heeft nog steeds hokjes. Niet voor niets, want zo denkt het regime immers. Maar denken in hokjes – in afgescheiden delen en niet in relaties – blokkeert vernieuwing. Echte vernieuwing ontstaat dwars door sectoren en specialismen heen, aan de randen van systemen. Bij die werkelijkheid past een afbeelding van mycelium beter. In dit ondergrondse netwerk van schimmeldraden leeft alles en is alles verbonden, maar dat is moeilijk om te zien. Als dit meer zoals de werkelijkheid is, waar begin je dan als je wilt transformeren? Het ziet er vreselijk ingewikkeld uit.*

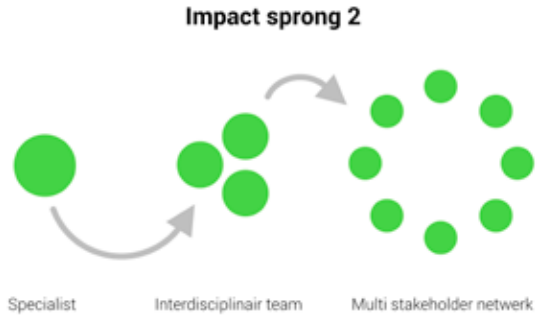

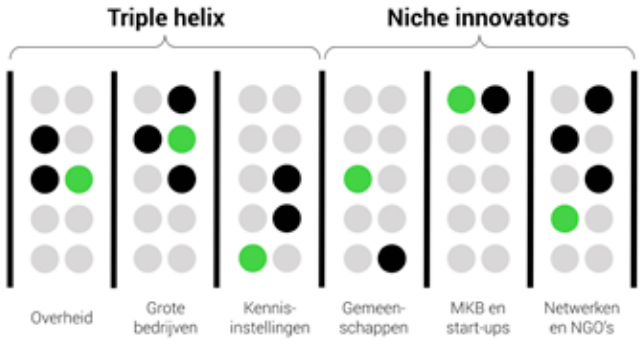
Eén procent is een veranderaar. *Een mogelijkheid om transformatie te initiëren, is door je te richten op mensen die zich door hun intrinsieke motivatie laten leiden. Dit zijn degenen die echt voor verandering gaan. Geïnspireerd door Jacob Nielsen en zijn* Rule for Participation[10] Inequality *stel ik dat 1% van de mensen die in aanraking komt met een interessegebied een veranderaar is (een groen bolletje). 9% is vrij makkelijk te mobiliseren[11] en kan ook veranderaar worden. In mijn ervaring beginnen verandernetwerken als kleine, gemengde clubjes van 1- en 9%-ers.*

Kernkwaliteiten van een groen bolletje. *Eerdergenoemde theorieën hebben verschillende namen en definities voor de mensen die ik* veranderaars *of* groene bolletjes *noem. Ik herken in hen drie kernkwaliteiten: ze zien een betere toekomst voor zich, ze zijn moedig, en ze doen. Ze wachten daarom ook nooit op anderen. Ze gaan gewoon aan de slag. In tegenstelling tot deze* 1%-ers, *hebben* 9%-ers *rond een betreffend interessegebied een duwtje nodig. De mensen die Nielsen oneerbiedig* lurkers *noemt – de resterende 90% – zijn gewoon druk met andere dingen. Ze volgen het initiatief wel, maar dragen niet actief bij.*

Mensen labelen is gevaarlijk. *Voor je het weet maak je ze klein, of erger nog: je stopt ze in een hokje. Daarom zie ik ieder mens in het kader van dit idee als een verzameling interesses. De inhoud van zo'n verzameling verandert vaak met de tijd. Sommige interesses zijn zo sterk, dat je er heel veel tijd in steekt. Ik denk dat alle mensen wel ergens gepassioneerd over zijn en een groen bolletje worden. Denk maar aan ouders, die een groen bolletje worden zodra een kind in hun leven komt. Wat betreft de visualisatie vind ik de matrixvorm nog onnatuurlijk, daar ben ik nog niet zo blij mee. De grijze lijntjes drukken wat houterig uit dat uiteindelijk alles verbonden is.[12]*

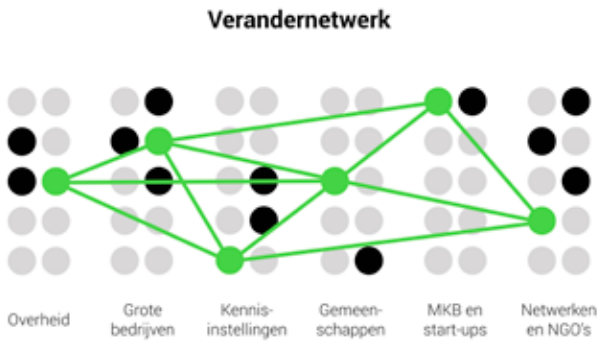

Interdisciplinaire teams. *Als groen bolletje krijg je in je eentje weinig voor elkaar. Als je met weinig begint en echt iets wilt realiseren, dan heb je hoe dan ook een team nodig waarin iedereen elkaar aanvult: een interdisciplinair team. In de wereld van startups zie je interdisciplinariteit terug in het idee van de* hipster*, de* hacker *en de* hustler.[13] *De hipster is de ontwerper vol ideeën. De hacker de techneut die alles kan maken. En hustler is goed met mensen en handig met geld.*

Multistakeholder-samenwerking. *In dit soort teams samenwerken geeft energie, maar je ziet wel voor je dat het kan voelen als vechten tegen systemen. Hoe kom je als team aan geld? Hoe vind je de weg in wet- en regelgeving? Welke mensen die aan de knoppen zitten, gunnen je net even die ene strategische kans? De logische gedachte – en ook mijn ervaring – is dat een verandernetwerk flink aan kracht wint als zeer uiteenlopende belanghebbenden (stakeholders) erin samenwerken. Dus juist ook groene bolletjes die werken bij regime-organisaties en zo verandering van binnenuit proberen te realiseren.*

Je hoeft elkaar alleen maar te vinden. *Groene bolletjes kom je in alle sectoren tegen, want ze organiseren zich rond interessegebieden. Op sommige plekken moet je misschien iets langer naar ze zoeken, maar ze zijn er echt. Bovendien neemt het aantal groene bolletjes toe, naarmate de crisis erger wordt. En dan zoeken ze elkaar op, dat houdt niemand tegen.*

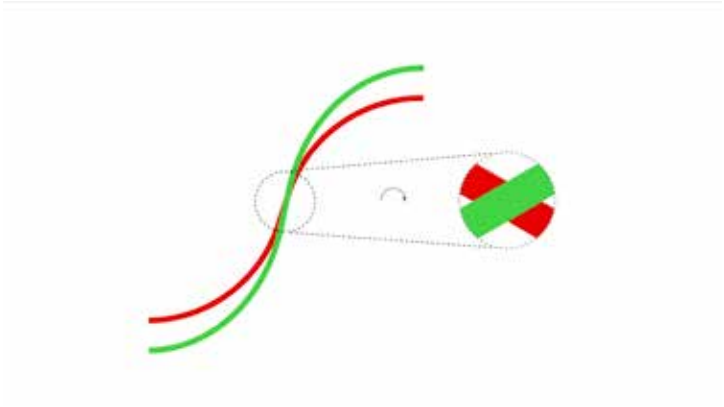

Verandernetwerken. *Zo ontstaan* verandernetwerken*, netwerken van veranderaars die een intrinsieke motivatie, verhaal, doel en aanpak delen. Het is een plaatje, een abstractie, een manier om naar de werkelijkheid te kijken. Maar ik heb zelf – en in de teams waarmee ik samenwerk – ervaren dat het deelnemen aan dit soort netwerken in tijden van crisis een goede copingstrategie is. Je kunt met de crisis omgaan door een netwerk starten, of als 9%-er meehelpen. Maar het meest geruststellend en hoopgevend is misschien wel de realisatie dat dit soort netwerken bestaan, en het gevoel dat je er onderdeel van bent.*

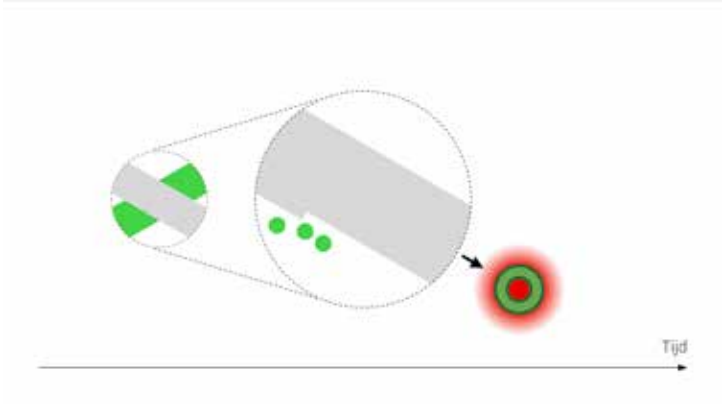
Oogharen en verandernetwerken

Door alle tekeningen aan de muur te hangen, zie ik voor me wat ik wil vertellen en hoe ik dat kan visualiseren. Door mijn oogharen zie ik alle kruispunten versmelten in één keuze: Ofwel we gaan verder op de oude voet, met als gevolg dat leven wordt onderdrukt of afsterft. Ofwel we kiezen voor het alternatief: een nieuw verhaal, geworteld in het idee dat we zorgdragen voor een eerlijk bestaan voor alles wat leeft. In dit scenario gedijen we als mensheid binnen veilige ecologische grenzen.

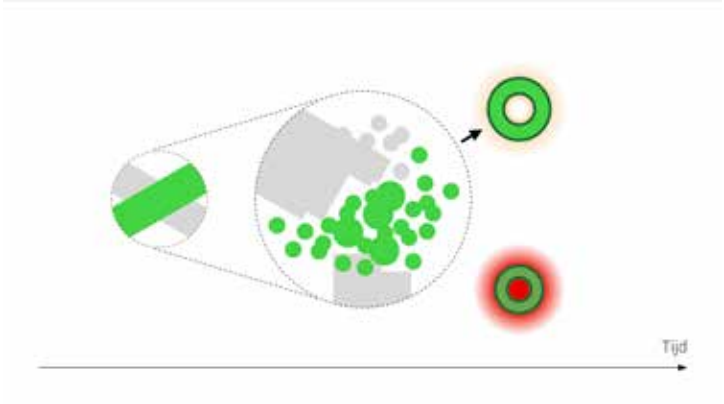
Naast de keuze zie ik in de tekeningen een snelgroeiende beweging van veranderaars. Ze werken hard om het alternatief te verwezenlijken. De groene bolletjes zijn niet met enkelen en zwak. Ze zijn met velen en sterk. Ze zijn in de meerderheid. Dat is waar mijn laatste tekening voor staat. Tegelijk is die laatste tekening een uitnodiging aan jou, aan alle mensen, om ook in de wereld van systeemdenken en transformatietheorie te duiken en zelf tekeningen te maken. Maak beelden die laten zien hoe alles goed kan komen. Ik sluit mij graag aan bij de woorden van Raworth, die haar lezers oproept om een potlood te pakken en de economie opnieuw te gaan ontwerpen – weer van onszelf te maken. Hoe meer mensen en tekeningen, hoe beter.

Inzoomen op het kruispunt in de tijd: een positieve wending is mogelijk.

Het dominante beeld: de veranderaars zijn met enkelen en zwak. Het regime richt ons te gronde.

De mogelijkheid: veranderaars zijn in de meerderheid en groeperen zich. Omdat we dat nog niet zien, mist de mensheid die bron van hoop en kracht.

Verandernetwerken faciliteren, of beter nog *zijn*, creatieve samenwerkingen. Daarin deelnemen is een manier om positief met de verontrustende situatie om te gaan, zo heb ik ervaren. Je werkt in een zelfgecreëerde ruimte met een diverse groep gelijkgestemden aan oplossingen die een verschil kunnen maken. Dan voel je dat je niet alleen staat in je angst en verdriet, leer je dat mensen ten diepste hetzelfde willen, en ervaar je plezier en voldoening als je samen iets creëert. En misschien wel het mooiste: je gaat zien dat deze intrinsiek gemotiveerde verandernetwerken als paddenstoelen uit de grond schieten. Rond alle thema's en crises die je maar kunt bedenken. Tel je de netwerken bij elkaar op, dan zie je een soort netwerk van netwerken dat steeds sterker wordt en groeit. Het is nog voor een groot deel onzichtbaar, maar werkt zich langzaam maar zeker naar de oppervlakte. En als het eenmaal daar is, dan komen de krachten van de netwerken samen om het systeem te kantelen.

Conclusie – Tijd om in te zoomen

Ik heb je meegenomen in mijn duiding van de crisis en ik heb een manier gedeeld om daarmee om te gaan: een copingstrategie gebaseerd op creatieve samenwerking. In dit hoofdstuk heb ik je visueel kennis laten maken met de kracht van systeemdenken. Het geeft hoop, omdat we de crisis leren zien als een zeer grote beweging in de tijd – en de netwerkactiviteit in samenhang. In deze beweging bevinden creatieve samenwerkingen, de verandernetwerken, zich nu nog grotendeels onder de radar. Maar ze bestaan dus wel en zijn van een niet te onderschatten belang. In de crisis zijn verandernetwerken cruciaal om een doorbraak naar een positieve volgende fase van de mensheid te realiseren. Ontwerpers kunnen niet anders dan onderdeel zijn – of worden – van deze beweging. Tijd om in te zoomen op het werkveld waar ik al decennia toe behoor.

3. Inzoomen – Ontwerpen en duurzaamheid

Begin jaren ‘80 studeerde ik aan de kunstacademie in Utrecht. Noch daar, noch in mijn ontwerppraktijk daarna ben ik – en heb ik mezelf – geconfronteerd met ideeën waarin ontwerpen en duurzaamheid samenkomen. Dat is een ongemakkelijk inzicht: ik heb bijgedragen aan de problemen waar we nu als samenleving en ontwerpveld mee te maken hebben. Om de kluwen te ontrafelen zoom ik eerst in op de definities van ontwerpen en duurzaamheid. Vervolgens leg ik de ontworpen wereld die ik om mij heen zie onder een vergrootglas, om te ontdekken of we echt onduurzaam en oud-economisch bezig zijn. Tot slot duik ik in de boeken, op zoek naar schrijvers en ontwerpers die ontwerpen en duurzaamheid al hebben samengebracht.

Ontwerpen of creativiteit

Waarom heb je het eigenlijk over *ontwerpen* en niet over *creativiteit*? Het is een vraag die ik vaak hoor, wanneer ik vertel over de voortgang van mijn schrijfwerk. Logisch, want in Nederland maakt de creatieve industrie namelijk dit onderscheid. Er zijn *ontwerpende disciplines* en er is *creatieve content*.[1] Ontwerpende disciplines zijn architectuur en gebouwde omgeving, productontwerp, mode, game-ontwerp, digitaal ontwerp, merkcreatie en communicatie, en systeem- en procesontwerp. Creatieve content omvat film en fotografie, radio en TV, evenementen, muziek, literatuur en journalistiek, podiumkunsten, beeldende kunst, en cultureel erfgoed en ambachten.

Deze categorisering suggereert dat ontwerpende disciplines makers zijn en creatieve content disciplines verhalenvertellers. Hierdoor ontstaat het beeld dat als je iets ontwerpt, je geen verhaal vertelt. Maar deze tweedeling zie ik in de ontwerppraktijk niet. Dat veel auto’s verkopen goed is en dat je een succesvolle persoon herkent aan een luxe auto, keert namelijk terug in ieder detail van het ontwerp van die auto. Ontwerpers vertellen verhalen met wat ze ontwerpen: de spullen en toepassingen in de wereld om ons heen. Een sterke tweedeling bestaat dus niet. Ontwerpers zijn ook verhalenvertellers, net als dat creatieve contentmakers bijvoorbeeld nadenken over het podiumontwerp van een theaterprogramma en beeldend kunstenaars over het ontwerp van object en ruimte.

Het verschil dat ik zie, is dat bij ontwerpers meer de nadruk ligt op het creëren van spullen en goederen. Ontwerpers vertellen verhalen door de spullen en toepassingen in de wereld om ons heen te ontwerpen. Wat we ontwerpen vormt ons gedrag en dus onszelf, zoals Marshall McLuhan ons duidelijk heeft gemaakt: ‘We shape our tools and therefore our tools shape us.’[2] En juist dat is iets waar het, in het licht van alle crises, mis gaat. Daarnaast is mijn perspectief dat van de ontwerper. Ik ben opgeleid als ontwerper en zet ontwerp in om verhalen te vertellen. Daarom heb ik het over ontwerpen.

Ontwerpen en duurzaamheid

Goed, ontwerpen dus. Maar, dan zijn we er nog niet qua definities. De droom waar ik deze publicatie mee begon, is dat we onze kracht als ontwerpers niet langer richten op het realiseren van oud-economisch gedachtegoed en de lege beloften van oneindige groei en financiële winst, maar dat we onze kracht inzetten voor de realisatie van duurzaamheid. De keuze voor duurzaamheid betekent namelijk dat we met elkaar gaan toewerken naar een volgende mooie systeemfase. Echter, zonder dieper begrip van de termen ontwerper, ontwerpen en duurzaamheid, blijven het holle frasen.

Om de groep ontwerpers in Nederland te duiden wilde ik aanvankelijk de term ontwerpgemeenschap gebruiken, maar dat impliceert dat ontwerpers bewust onderdeel zijn van een groep en handelen vanuit een ervaren gemeenschappelijkheid. Tijdens het schrijven ben ik me gaan realiseren dat er geen sprake is van een ontwerpgemeenschap, in ieder geval niet in Nederland – of althans dat dit een verwarrend woord is: het impliceert een gemeenschap op nationale schaal die ik niet voel en niet heb beleefd. Het ontwerpveld zie ik daarmee als een verzameling ontwerpers die het ontwerpvak als primair ambacht uitvoeren, maar die niet per definitie verbonden zijn. Het zijn mensen die een opleiding hebben gevolgd als ontwerper, of autodidact zijn. Na het aanleren van ontwerpvaardigheden en -kennis, zijn zij vanuit dat perspectief en die basis in de praktijk gaan werken.

Wat ontwerpers vervolgens kenmerkt is dat ze zich in hun praktijk bedienen van een, zoals ontwerponderzoeker Nigel Cross zegt, 'designerly way of thinking (or knowing).'[3] Ik vertaal het vrij als ontwerpend denken of weten. Achter deze woorden van Cross gaat een wereld aan theorie en onderzoek schuil.[4] Ontwerpend denken en weten is in mijn ogen essentieel in het licht van de crisis en benodigde transformaties. Als ontwerpers moeten we namelijk de keuze maken onze kwaliteiten op iets anders te richten dan de ouderwetse en achterhaalde realisatie van oneindige economische groei. We moeten duurzaamheid centraal zetten in al ons denken en handelen.

Dat deze stelling ingaat tegen twintigste-eeuwse manieren van denken over ontwerpen realiseer ik me als ik deze definitie lees van Herbert Simon: 'courses of action aimed at changing existing situations into preferred ones'.[5] Deze wat abstracte en algemene definitie van Simon geeft geen voorwaarde voor de beoogde situatie, behalve dat deze de voorkeur heeft. Veranderen we in de definitie van Simon de 'acties' in 'mogelijkheidsdenken en verbeelding', dan kom ik tot een definitie van ontwerpen die ik voorsta. Ontwerpen is het inzetten van mogelijkheidsdenken[6] en verbeelding, met als doel bestaande (crisis)situaties te veranderen en zorg te dragen voor een duurzame samenleving.

Duurzaamheid is dus wat we moeten nastreven als ontwerpers. Duurzaamheid als woord werkt echter alleen als we het lading geven. Het is namelijk vaak een slachtoffer van – en instrument voor – greenwashing. Je noemt het woord en dan is het goed, maar zo werkt het niet. Om te voorkomen dat ik duurzaamheid als hol begrip gebruik, deel ik enkele definities die voor mij de kern van het woord blootleggen. De eerste komt uit *Our Common Future*, ook wel bekend als het Brundtland-rapport: 'Duurzame ontwikkeling houdt in dat de huidige wereldbevolking in haar behoeften voorziet zonder de komende generaties de mogelijkheid te ontnemen om in vergelijkbare mate in hun behoeften te voorzien.'[7] De tweede leest als een samenvatting van de definitie in het Brundtland-rapport en komt Klaas van Egmond: 'Duurzaamheid is de houdbaarheid van de beschaving.'[8] De definities hebben met elkaar gemeen dat ze uitgaan van een onlosmakelijk verband tussen de sociale en ecologische dimensie. Ze sluiten zo aan bij het Doughnut-doel dat Raworth stelt: 'to meet the needs of all within the means of the planet.'[9]

De wereld om mij heen

Met de stelling dat het ontwerpveld vastzit in oud-economisch denken strijk ik waarschijnlijk flink wat vakgenoten tegen de haren in. En dan kan ik het punt ook nog eens niet met onderzoek onderbouwen. Voor zover ik heb kunnen nagaan is er namelijk geen studie beschikbaar over de mate waarin het Nederlandse

ontwerpveld bijdraagt aan een meer of minder duurzame samenleving. Ik moet daarom putten uit mijn eigen ervaring in het ontwerpveld en mijn eigen perceptie als ontwerper. Wat zie ik en ervaar ik, als iemand die ontwerpend denkt?

Buiten zie ik huizen, kantoorgebouwen, reclameborden, distributiecentra, winkels vol spullen, wegen met auto's, spoorlijnen met af en toe een trein, plukjes bomen en struiken, monotone weilanden. Binnen zie ik ook veel spullen, waaronder voor me een scherm en naast me een mobieltje. Daarop draaien allerlei apps die me helpen productief te zijn, contacten te onderhouden en mezelf te vermaken. Het is niet moeilijk om te zien en te voelen, dat de wereld om ons heen gevormd is door basale ideeën over wat goed is – en over hoe we het leven voor ons allemaal goed kunnen maken. En wat goed is, is weer geworteld in het verhaal dat politiek leiders en economen ons al zo lang vertellen. Als de economie maar groeit, als we maar meer en nog betere spullen hebben, als we maar vertrouwen op technologische vooruitgang, dan komt alles goed. Dan verdienen we met z'n allen genoeg geld – uiteindelijk, ooit – om goed voor elkaar te zorgen en de natuur te herstellen.

Al die spullen en apps in onze wereld zijn de afgelopen decennia ontworpen, door ons als ontwerpers. Als de crisis het gevolg is van het vasthouden aan basale ideeën over de economie en wat goed is voor mensen, zelfs als je geconfronteerd bent met het wetenschappelijk onderbouwde gegeven dat ons voortbestaan als mensheid aan een zijden draadje hangt, dan verdien je nu als ontwerper je geld met het in stand houden van de crisis. Sterker nog, je draagt bij aan het verder ontsporen van de crisis. Maar, hoor ik ontwerpvakgenoten zeggen, er gebeurt toch juist veel goeds. Er is toch steeds meer aandacht voor duurzaamheid?

Natuurlijk kan ik op zoek gaan naar wat er wel verandert – hoe ontwerp wel bijdraagt aan duurzaamheid. Dan zie ik een elektrische auto hier en daar, windmolens, soms panelen op daken, vleesvervangers in de supermarkt. Mooie ontwikkelingen, maar te langzaam en niet genoeg. Waarom? Omdat we in een noodsituatie zitten. We hebben geen tijd voor een stapsgewijze systeemtransitie. Daar gaan zomaar generaties overheen. Tijd is een luxe die we niet hebben. Er is een crisisaanpak nodig, zoals de opbouw van een oorlogsindustrie in de Verenigde Staten tijdens de Tweede Wereldoorlog, of de wereldwijde respons na het uitbreken van de coronapandemie. Als ontwerper en deel van het ontwerpveld zie ik deze massale respons – de benodigde mobilisatie – niet. Daarom is mijn stelling dat de heersende stroming in het ontwerpveld onderdeel is van de crisis waar de mensheid zich in bevindt. De *mainstream* ontwerpt geen nuttige oplossingen of interventies, maar spullen en toepassingen die de crisis in stand houden: het gebruik en consumptie ervan is onhoudbaar. Oftewel: niet duurzaam.

In dit verhaal wringt iets, zeker voor ontwerpers. Begeef je jezelf als ontwerper namelijk in de mainstream van het ontwerpveld, dan leef je in een andere realiteit – een andere wereld. Je ziet en hoort namelijk alles wat wel fantastisch gaat. Volg je de mainstream ontwerpmedia en bezoek je de bijeenkomsten of tentoonstellingen, dan ontmoet je en word je deel van geëngageerde netwerken van ontwerpers. Netwerken in het ontwerpveld waar volop wil en energie is om ontwerpend aan een betere wereld bij te dragen. De inspirerende visies, ideeën en oplossingen buitelen over elkaar heen. Dat roept bij mij de vraag op welke rem er nog op zit, welke fricties er bestaan tussen willen en kunnen. Tussen visie en uitvoering.

Volgens mij is de oorzaak van de rem dat we hardnekkig blijven vasthouden aan het twintigste-eeuwse economische frame. Hier zitten we als maatschappij in vast. Dit frame is niet voorbehouden aan het ontwerpveld, maar aan alle werkvelden. Alles wat we als samenleving doen, de keuzes die we maken, verhouden zich tot één ander werkveld: de economie. In hoofdstuk 5 ga ik in op deze verwevenheid van ontwerpveld en economisch werkveld en hoe juist nieuwe economische denkers het idee van oneindige groei achter zich laten. Maar eerst focus ik op de denkers in het ontwerpveld zelf, die ontwerpen en duurzaamheid al samen hebben gebracht.

Duurzaam denkende ontwerpers

'Er zijn beroepen die schadelijker zijn dan dat van designer, maar echt veel zijn dat er niet.'[10] Dit is de openingszin van *Design for the Real World, Human ecology and social change* van Victor Papanek. Het verschijnt in 1972 en is nog steeds de klassieker over geëngageerd ontwerpen. Begin 2021 wijdt het Design Museum Den Bosch er een tentoonstelling aan, onder de titel *Papanek, The Politics of Design*. Het museum omschrijft het boek als 'een radicale visie op ontwerpen waarin duurzaamheid en sociale rechtvaardigheid belangrijker zijn dan consumptie en commercie.' En vat zijn benadering kernachtig samen: 'Design is veel meer dan alleen iets vormgeven. Het maakt deel uit van onze leefwereld en kan dus een instrument zijn voor politieke verandering.'[11] Papanek geeft in zijn boek veel inzichten en richtlijnen, gericht op het ontwerpen voor een duurzame wereld. Bij Papanek klinkt soms frustratie, maar over het algemeen blijft hij vriendelijk en roept hij constructief op om in ontwerpwerk stapjes in de goede richting te blijven zetten.

Maken we een sprong in de tijd, dan komen we in 2009 uit bij een andere klassieker: *Design is the problem, The Future of Design Must be Sustainable* van Nathan Shedroff. Het biedt een overzicht van strategieën en frameworks die ontwerpers kunnen helpen om duurzaam te gaan ontwerpen. In tegenstelling tot de titel is de inhoud verrassend mild van toon. Zo mag British Petroleum zich verheugen op complimenten voor haar groene rebranding in 2002.[12] De toon is anders in *Ruined by Design, How Designers Destroyed the World, and What We Can Do to Fix It* uit 2019, waarin Mike Monteiro een verontrustende inkijk geeft in de manier waarop ontwerpers in Silicon Valley worden misbruikt voor triviale en onethische zaken. Hij doet concrete voorstellen voor manieren waarop ontwerpers samen een front kunnen vormen.[13]

Ondanks dat deze boeken uit verschillende decennia komen hebben ze één ding gemeen. De urgentie dat de rol van ontwerpers moet veranderen. Wat onbegrijpelijk is, is dat de boeken in het ontwerpveld vrij bekend zijn, maar dat ze nauwelijks een rol van betekenis spelen in de wijze waarop wij de wereld om ons heen vormgeven. Hoe kan dat toch? Is de drang van ontwerpers om iets te maken, groter dan de drang om iets duurzaams te maken? Is de grip van de mainstream in het ontwerpveld te sterk waardoor deze ideeën niet aarden in de praktijk – zelfs in tijden van ongekende crisis? In de *Sustainist Design Guide* schrijven Michiel Schwarz en Diana Krabbendam in 2013 dat er veel gepraat wordt over een crisis, maar dat zij de toekomst toch zonnig inzien: 'When we go back to its roots, the word "Crisis" means "turning point". It offers an opportunity to transition into a fundamentally new stage.'[14] De gids is geweldig en even visionair als praktisch. Maar we zijn bijna tien jaar verder. We voelen de crisis steeds nadrukkelijker en van de benodigde doorbraak is nog geen sprake. De rem op het ontwerpveld om zich te ontworstelen aan het oude groeidenken is nog steeds te sterk. We zitten vast.

Ruben Pater onderzoekt in *Caps Lock, How capitalism took hold of graphic design, and how to escape from it* uit 2021 precies dit probleem: hoe kan het dat grafisch ontwerp en kapitalisme vast zijn komen te zitten in een oneindige herhaling van creatie en destructie? Hij doet dit door twaalf rollen die een grafisch ontwerper kan aannemen onder de loep te nemen.[15] Bij de eerste acht ligt de nadruk op hoe het mis kon gaan. Dit zijn de scribe, engineer, brander, salesperson, worker, entrepreneur, amateur en educator. Deze rollen zijn door het kapitalisme gevormd, en alleen al aan de namen kun je zien dat ze onderdeel zijn van het bestaande systeem. Zij zullen, zo zie ik, geen verandering inzetten. Bij de laatste vier rollen die Pater beschrijft ligt de nadruk op mogelijkheden en het ontstaan van strategieën in reactie op het kapitalisme: de hacker, futurist, filantroop en activist. In deze namen herken ik de mensen die zich buiten het systeem durven te plaatsen. Hackers vallen het systeem aan. De futurist kijkt naar het huidige systeem vanuit de toekomst. De filantropist handelt vanuit wat goed is voor de mensheid. En de activist streeft door acties en interventies naar verandering van het systeem. Paters conclusie met betrekking tot kapitalisme is overigens duidelijk: als we naar een eerlijke en duurzame wereld willen moeten we ervan af.

Het boek waar ik mijzelf op dit moment het meest mee

identificeer is *Design activism* van Alastair Fuad-Luke, vooral omdat hij op zoek gaat naar activisme bij ontwerpers en beide werelden bij elkaar brengt. Hij schrijft: 'Are there many designers among the activists? There are indeed some that articulate their thoughts and convert them into positive and environmental change. But they are few, just at a time when many are needed.'[16] Hij ziet in de design activist de persoon die de kracht van ontwerpen inzet voor grotere doelen: de mensheid en de natuur. Deze persoon is onder meer ongebonden, werkt als een sociaal makelaar en aanjager, faciliteert en (co)creëert. Als ik lees voor wie Fuad-Luke het boek heeft geschreven, vraag ik me af of hij net zo droomt als ik: ' [T]his book is for everyone who believes that design (especially when we design together) is an essential human expression that will help us all to move towards more sustainable futures.' En een stukje verder: '...the design activist – a person who uses the power of design for the greater good for humankind and nature. A person who is a free agent; a non aligned social broker and catalyst; a facilitator; an author; a creator; a co-author; a co-creator; and a happener (someone who makes things happen).[17] De design activist heeft veel weg van een groen bolletje.

Achter deze kleine selectie boeken gaat een lange en rijke traditie op het snijvlak van ontwerpen en duurzaamheid schuil. Het meest opvallend vind ik, zoals al gezegd, dat alles wat al bedacht en opgeschreven is niet of nauwelijks wordt benut: we zitten nog steeds vast. Ook zie ik dat er zelfkritiek is, bescheidenheid, dienstbaarheid en positiviteit. Dat zijn allemaal mooie eigenschappen, mits goed gedoseerd. Als ze overheersen, dan werken ze namelijk als rem. Dat lijkt nu het geval, want ondanks dat duurzaamheid al lang een thema is binnen het ontwerpveld, blijft het een bijzaak. Een belofte die niet wordt waargemaakt.

Conclusie – We moeten ontwerpen

Vanuit een ontwerpperspectief bekeken is Nederland niet duurzaam ontworpen – en de mainstream van het ontwerpveld kiest ook nu er nog voor om *iets* te ontwerpen en niet *iets duurzaams*.

Tegelijk is het, in het licht van mijn droom, hoopgevend hoeveel traditie er bestaat in de combinatie ontwerpen, ontwerpveld en duurzaamheid. Dat biedt een rijke voedingsbodem om actie op te baseren.

Fuad-Luke heeft vooral mijn veronderstelling op het gebied van convergentie versterkt. Met convergentie bedoel ik enerzijds dat ontwerpers zich steeds meer richten op integrale, maatschappelijke vraagstukken. En anderzijds dat netwerken en organisaties die zich richten op deze vraagstukken, zich steeds meer als ontwerpers gedragen. In de activiteiten die hieruit voortkomen is het gevoel van urgentie, ongeduld en groeiende frustratie te herkennen.

Het lijkt me aannemelijk dat de drijvende kracht achter deze toename van convergentie de crisis is – en het daarmee samenhangende ontluikende besef dat de mensheid geen andere optie heeft dan zich collectief, denkend in mogelijkheden en met de kracht van verbeelding uit de periode van chaos naar een positieve nieuwe systeembalans te werken. Wie we ook zijn, wat onze achtergrond ook is, we moeten wel ontwerpen. Als zo'n convergerende beweging bestaat is het spannend om te onderzoeken hoe deze werkt en wat voor nieuws in de praktijk ontstaat. Tijd om op zoek te gaan naar deze ontwerpende, richtinggevende voorhoede.

Ramboul Oomen
His Paradise Garden
welkom in het Antropoceen

4. Dynamiek – De ongebonden veranderaars

Wat gebeurt er allemaal met en rond ontwerpers in deze verwarrende tijden? In de voorhoede, bij de veranderaars, lijkt er veel beweging te zijn. Ontwerpers zelf laten betere manieren van denken en werken zien. Tegelijk zien we dat veranderaars, zonder formele achtergrond in ontwerp, ontwerpend denken. In de praktijk lijken bewegingen van activistische ontwerpers en ontwerpende activisten zelfs samen te komen – te convergeren. Leidt de crisis, en de grote behoefte aan een positief toekomstbeeld, tot een nieuwe betekenis van ontwerpen? En kan al deze energie helpen om de creatieve sluizen van het ontwerpveld als geheel open te zetten, zodat we ontwerpend onze weg uit de crisis kunnen ontwerpen?

Integrale stromingen in het ontwerpveld

Als we kijken naar wat er in de huidige tijd allemaal gebeurt rond de combinatie van ontwerpen en duurzaamheid, dan valt vooral op dat er van alles in beweging is. Drie patronen tonen de hoge mate van dynamiek in het ontwerpveld: de opkomst van integrale ontwerpstromingen; meer verwevenheid van stromingen in het ontwerpveld; de herwaardering van lokale gemeenschappen als plek waar het ontwerpwerk plaatsvindt – en de wisselwerking tussen het lokale en het mondiale.

Eerst over de opkomst van integrale ontwerpstromingen. Een groeiende voorhoede in het ontwerpveld lijkt er klaar mee om nog langer in het keurslijf van de discipline vast te zitten. Ze willen niet langer binnen het eigen vakje kleuren en meer van hetzelfde ontwerpen. Deze ontwikkeling zie je terug in de opkomst van nieuwe of hernieuwde geëngageerde ontwerpstromingen, die het oude, disciplinegerichte denken uitdagen. Denk aan Design Thinking, Social Design, Biomimicry Design, Systems Design, Circular Design en opvolger Biobased Circular Design. Een logische verklaring voor deze ontwikkeling is dat ontwerpers in tijden van mondiale crises en wicked problems – complexe vraagstukken met veel van elkaar afhankelijke factoren – ervaren hoe ingewikkeld de realiteit is. Alles hangt met elkaar samen. De materie is zo overweldigend, dat ontwerpers niet meer alles zelf kunnen en willen doen. Dit vraagt een andere manier van ontwerpen en een paradigmaverandering in ontwerppraktijk en -veld.

Ten tweede ontwikkelen nieuwe ontwerpstromingen zich niet alleen snel, ze zijn ook steeds meer met elkaar verweven. Het zijn geen afgesloten hokjes. Systems Design[1] bijvoorbeeld is een relatief nieuwe stroming, waarbij ontwerpers en systeemdenkers en -theorie samenkomen in de praktijk. Maar de ontwikkeling is groter dan dit. De Systems Design-benadering loopt als een rode draad door andere ontwerpstromingen, doordat het handvatten geeft om op nieuwe manieren naar de werkelijkheid te kijken. Creëer interventies in plaats van oplossingen; leer van de natuur en werk ermee samen; onderken het belang van sociale rechtvaardigheid en inclusie; en

gebruik cocreatie en conversaties om vraagstukken aan te pakken. Het ontwerpveld ontwikkelt zich zo van verzameling hokjes naar een web van verbindingen. Een een ondergrondse netwerk van draden van een schimmel: mycelium.

Het derde patroon waarin ik de huidige, hoge mate van dynamiek rond ontwerpen en duurzaamheid terug zie komen, is de behoefte aan contexten waar integraal kan worden ontworpen. Het toepassingsgebied van ontwerpen is niet langer alleen een sector, zoals mobiliteit, energie of zorg. In plaats daarvan richten ontwerpers zich in de praktijk steeds meer op plekken: locaties waar alles samenkomt. Ze trekken zich er weinig van aan dat deze plekken tot voor kort toebehoorden aan staat, markt en planologie; ze voelen zich zelf verantwoordelijk en gaan er vrij aan de slag. Dit zie je onder meer terug in de opkomst van eco-woongemeenschappen, nieuwe concepten rond lokale korte ketens, energiecoöperaties, circulaire hubs, tiny houses, micro-forests, en – breder – het werk van zogeheten stadmakers. Een logische verklaring voor deze ontwikkeling is dat ontwerpers, gedreven door de complexiteit van de crisis en het zoeken naar samenhang, ontwerpvraagstukken willen oppakken daar waar ze spelen: in lokale gemeenschappen. Onderliggend zie ik dat de menselijke maat, die we deze eeuw zo uit het oog verloren zijn, ook bijdraagt aan een herwaardering van lokale gemeenschappen.

De opkomst van de *Maker movement*, de doe-het-zelf subcultuur met Makerspaces, Fab Labs en Creative Hubs, zie ik overigens ook als onderdeel van deze trend, waarbij lokale gemeenschappen een vitale rol spelen. Deze beweging bestaat al langer en komt voort uit het idee dat zelfgemaakte open technologie – die ook nog eens gerepareerd kan worden – gemeenschappen versterkt. De maker movement is een translokale beweging: lokaal sterk georganiseerd en tegelijk wereldwijd verbonden. De ontwikkelde oplossingen zijn open source en dus van en voor wereldgemeenschap. De maker movement is onderdeel van een bredere stroming van hacker- en *fair tech*-bewegingen, die ijvert voor open technologie en herontwerp van het internet, met als doel onze digitale soevereiniteit te herwinnen.

Andere voorbeelden van translokale bewegingen zijn reNature en repliceerbare concepten voor de (re)creatie van natuur, en Climate Cleanup en natuurlijke methoden voor CO2-opslag. Verder kun je denken aan klimaatrechtzaken die zowel nationaal en wereldwijd plaatsvinden, en natuurlijk de bekende bewegingen als Black Lives Matter, Fridays for Future en Extinction Rebellion.

Er is dus veel beweging in het ontwerpveld en ook nog eens op allerlei schaalgroottes: van lokaal en nationaal tot mondiaal. Ik heb een aantal patronen die ik daarin herken geschetst. Niet om volledig[2] te zijn, maar vooral om de beweeglijkheid te illustreren. Misschien vertelt deze dynamiek, die ontstaat in de praktijk, ons dat het ontwerpveld als systeem op zoek is naar een nieuwe betekenis en rol. Je zou zelfs kunnen zeggen dat deze trends, waarin integraliteit steeds naar voren komt, laten zien dat ontwerpers met wat ze creëren bij willen dragen aan de realisatie van een duurzame samenleving. Ze voelen dat de oude manieren van werken niet meer aansluiten bij de realiteit van vandaag de dag. Ze ervaren de tekortkoming van ontwerpen als probleemoplossend middel in deze tijd. Daarom zoeken ze naar nieuwe vormen van ontwerp. Vanuit verantwoordelijkheid.

Ontwerpend denkende verandernetwerken

Als je minder denkt in ontwerpen binnen het hokje van één werkveld of discipline, en Nigel Cross' gedachte van ontwerpend denken en weten aanhoudt, dan open je het vakgebied. Dan blijken er allemaal mensen en initiatieven te bestaan die zich geen ontwerper noemen, maar wel binnen die gedachte passen. De voorbeelden van translokale gemeenschappen passen niet in een traditionele definitie van het ontwerpveld, maar laten zien dat netwerken van veranderaars een ontwerpende mentaliteit hebben en gebruikmaken van ontwerpvaardigheden om complexe vraagstukken aan te pakken. Ik ga nog iets uitgebreider in op enkele voorbeelden, om het ontwerpend denken – en ook handelen – van deze verandernetwerken te laten zien.

Als eerste Urgenda[3]. In een podcast van de Rudi & Freddie

Show[4] zegt Urgenda-voorvrouw Marjan Minnesma schijnbaar achteloos in een tussenzin: 'Wij proberen altijd vooraan de golf te laten zien dat iets al kan, als iedereen nog denkt dat het nog niet kan.'[5] Lees die zin gerust nog een keer. Het is misschien wel de meest inspirerende definitie van ontwerpen die ik tijdens het schrijven ben tegengekomen. En Urgenda maakt het nog eens waar ook: elektrisch rijden (vanaf 2005); een integraal duurzaamheidsplan voor Nederland maken (vanaf 2007); huizen aardgasvrij maken (vanaf 2014); en een klimaatrechtszaak winnen van de Nederlandse Staat (2015 in het gelijk gesteld door een rechtbank, 2018 bevestiging in hoger beroep, 2019 bekrachtiging door de Hoge Raad). De klimaatrechtzaak dient als inspirerend voorbeeld voor inmiddels meer dan 1500 rechtszaken wereldwijd.[6]

Dat Urgenda een ontwerpende organisatie is blijkt uit alles in het interview. Naast het overduidelijke systemische perspectief, het overzicht over de hele problematiek, is Minnesma ook vooral concreet. Ze heeft kennis van feiten en cijfers en denkt pragmatisch. De oplossingen moeten werken en in de praktijk effectief zijn. Naast die praktische houding is voor ontwerpers vorm natuurlijk belangrijk. In het interview herken je dat in het taalgebruik. Over gebrek aan daadkracht zegt Minnesma: 'Pappen en nathouden, om de hete brei heen draaien'. Over bedrijven: 'Bedrijven willen wel om, maar niet omvallen'. Over het probleem: 'We hebben de economie boven alles geplaatst en het leefmilieu, de biodiversiteit, gezonde lucht, hebben we allemaal minder belangrijk verklaard.' En over de crisis: 'In een crisissituatie hebben we in een jaar een vaccin'. De podcast is een masterclass ontwerpen in crisistijd.

Als tweede Extinction Rebellion, het activistische, translokale netwerk dat ik al kort noemde. Inmiddels geniet dit verandernetwerk wereldwijde bekendheid en dat hebben de initiatiefnemers binnen enkele jaren, met behulp van een een ontwerpende houding, voor elkaar gekregen. Vanaf de start zijn verhaal, strategie en visuele identiteit onderscheidend geweest en consistent toegepast. Ook de manier van organiseren is uitgedacht en ontworpen, met lokale groepen, trainingen en de uitgebreide toolbox met downloadbare hulpmiddelen en gereedschappen. In nieuwsbrieven hebben foto's van de acties van de rebellen een centrale rol, waardoor iedere geïnteresseerde de energie en de groei van het mondiale netwerk kan meemaken – en belangrijker nog: zich er onderdeel van kan voelen. Ook deze campagnestrategie past in het beeld van doordacht ontwerpwerk.

Andere voorbeelden van verandernetwerken die zich nadrukkelijk ontwerpend opstellen zijn reNature[7] (repliceerbare concepten voor de (re)creatie van natuur) en Climate Cleanup[8] (natuurlijke methoden voor CO2-opslag). Verder kun je denken aan bekende bewegingen als Black Lives Matter en Fridays for Future.

Draaien we het perspectief na deze twee voorbeelden van verandernetwerken die ontwerpend denken en handelen, dan zie ik in dat ontwerpers steeds vaker onomwonden de verantwoordelijkheid pakken om grote, aan de crisis gerelateerde vraagstukken, op te pakken. Bij de *Dutch Design Week*, het grootste ontwerpevenement in Noord Europa, is het zelfs een speerpunt voor de komende jaren: 'De toekomst vraagt om verantwoordelijkheid. Als ontwerpers zijn we dan wel optimisten, maar we willen ook verantwoordelijkheid nemen. Juist omdat we in de kracht van de creatieve geesten geloven. Daarom willen we de komende jaren nog actiever de ontwerpers verbinden aan maatschappelijke opgaven.'[9]

Veel ontwerpers hebben deze oproep gelukkig niet nodig. Zo veel zelfs, dat het onmogelijk is om er een volledig overzicht van te geven. Maar, denk bijvoorbeeld aan de ondernemende ontwerper Lex Hoefsloot en zijn team met de Lightyear One, een elektrische auto die zichzelf kan opladen. Aan schrijvende ontwerpers als Babette Porcelijn, die met boeken als *Verborgen Impact* (2017) en *Het happy 2050 scenario* (2021) een groot publiek bereikt. Of aan de *long tail* van ontwerpers die meehelpen bij lokale duurzame initiatieven, zoals Dorine van den Beukel. Zij is ontwerper van de Friese stichting Pleed[10] en promoot wol als natuurlijke, lokale, gezonde en duurzame grondstof.

Hoewel de meeste initiatieven bovenal positiviteit uitstralen, zie je de urgentie toenemen. Zo publiceerde What Design Can Do[11] onlangs het boek Never waste a good crisis, vol concrete ideeën voor een circulaire toekomst. En als spin-off van de expositie over

Victor Papanek organiseert Design Museum Den Bosch, terwijl ik dit schrijf, een weekend over *De verantwoordelijkheid van de ontwerper in crisistijd*. Of denk aan het van origine Nederlandse netwerk Creatives for Climate[12] dat conceptontwikkeling en ontwerpwerk doet voor activistische initiatieven en netwerken. Onder meer rond een verbod op fossiele reclames en ter ondersteuning van *Grond van bestaan*[13], een stichting die verduurzaming koppelt aan nieuwe vormen van eigenaarschap.

Verhalen en ideeën die komen bovendrijven

Al deze dynamiek en energie biedt veel hoop voor realisatie van de droom, waarin we ons een weg uit de crisis ontwerpen. Wat echter nog mist in het verhaal is waar het allemaal echt bij elkaar komt – de synthese. Ik heb hier geen omvattende studie naar gedaan. Hoe het bij mij werkt, is dat ik in mijn dagelijkse praktijk steeds ideetjes en richtingen hoor. Ik spreek mensen over wat ik doe, waarover ik denk, ik creëer met ze. Op basis daarvan ga ik op zoek naar wat er nog meer achter die ideeën zit. Ik kom zo van alles tegen, en vervolgens verbind ik de losse puntjes die ik heb verzameld.

Zo stuit ik in mijn zoektocht naar synthese op rapporten van de Design Council de onafhankelijke adviesorganisatie voor de Britse overheid op het gebied van ontwerpen. De missie van de Council is helder: 'Design shapes the world and we need to re-design nearly every aspect of how we live our lives to tackle the climate emergency. This means designers have huge power, and with great power comes great responsibility. We aim to galvanise and support the 1.97 million people who work in the UK's design economy to help achieve net zero and beyond.'[14] De Council is in 1944 door Winston Churchill opgericht, met als doel de Britse economie opnieuw op te bouwen. Het statement geeft enig vertrouwen dat de Council het oude economische denken in ieder geval achter zich heeft gelaten.

Het rapport *Systems-shifting design* van de Design Council, uit 2021, opent als volgt: 'There is huge potential, in the UK and internationally, to leverage the resources of designers in the transition to a more regenerative and just world. But to do so, the field of design must evolve the practices needed to support that transition: what we are terming a "systems- shifting" approach.'[15] Het rapport is gemaakt in cocreatie met een groep vooruitstrevende ontwerpers[16] en gaat onder meer uitgebreid in op de benodigde capaciteiten. Ook stelt het kernkwaliteiten of -aanpakken voor, zoals het inachtnemen van de volledige complexiteit, ontwerpen voor het collectief en meerdere perspectieven betrekken en bijeenroepen. Ook zouden ontwerpers zichzelf moeten zien als deel van het systeem, werken met het onzichtbare, prototyping gebruiken om te peilen en te vormen, en emergentie mogelijk maken. Na alles wat ik inmiddels heb gelezen en gezien komt dit lijstje op mij over als beschrijving van het soort ontwerpen waar de crisis en de benodigde transformatie om vragen. Het geeft ook een beeld waar de hoge mate van dynamiek die nu plaatsvindt uiteindelijk toe leidt: de convergentie. Helaas doet het me ook beseffen hoe ver dit lijstje afstaat van de werkwijze van de huidige ontwerppraktijk, maar dat nu even terzijde.

Begin november 2021 organiseert de Design Council met een aantal partners het online evenement *Design for the planet*. De keynote, onder het kopje *The Big Picture*, wordt verzorgd door Raworth en Indy Johar, directeur van Dark Matter Labs.[17] In de introductie lees ik: 'Kate and Indy will be talking about the systemic change needed to shift to a more just and regenerative future, and how we need to redesign the deep structures of our economy, power, governance – and mindsets.' Dat is nog eens iets anders dan het zogenaamd ontwerpen van duurzame producten of diensten. Dit klinkt als een realistische, niet naïeve ontwerpgedachte gericht op het daadwerkelijk veranderen van de bestaande, existentiële crisissituatie – met behoud van beschaving.

Raworth vertelt het verhaal over Doughnut Economics en gaat in op de ontwerpprincipes regeneratief en gedistribueerd. Deze helpen om fundamentele structuren zo te herontwerpen dat de mensheid binnen de grenzen van de donut komt, dus binnen ecologische en sociale grenzen. Ze deelt het model *Powers to act*[18],

waarmee je kunt onderzoeken wat die ontwerpprincipes concreet betekenen voor het ontwerp van 'purpose, networks, governance, ownership and finance' van organisaties, steden, of landen. Aan het einde van haar verhaal geeft Raworth mee: 'Recognising the connection between the human body, and the planetary body is probably the most opportune metaphor we can bring.'

Ik herken de kracht van die vergelijking. Mijn vrouw Francien de Pree is ontwikkelingspsycholoog en werkt met kinderen en jongeren. In onze gesprekken vallen ons doorlopend overeenkomsten op tussen ontwikkelingsfasen van individuen en de mensheid als totaal. Kinderen moeten zichzelf leren kennen en uitvinden hoe ze goed voor zichzelf kunnen zorgen – in een gezonde relatie tot hun omgeving. Door kind- en omgevingsfactoren kan in dat proces een verstoring optreden. Hoe wij met onze planeet, en daarmee onszelf, omgaan lijkt bijvoorbeeld op hoe een kind met problemen in een disfunctioneel gezin steeds verder uit balans raakt. Door een tijdige interventie, die oplossingen biedt voor de problemen en kansen aanreikt voor de toekomst, kunnen betrokkenen in hun kracht komen en ontstaat er weer ruimte voor een gezonde ontwikkeling.

Terug naar het *Design for the Planet*-evenement. Na de presentatie van Raworth spreekt Johar over hoe fundamenteel de rol van de ontwerper verandert als je oude ideeën over eigenaarschap en geld loslaat en de wereld ziet als een verzameling systemen waarbinnen alles in onderlinge afhankelijkheid bestaat. Het voorbeeld dat Johar gebruikt gaat over een huis ontwerpen. Nu doen ontwerpers dat voor de eigenaar en drukken we de waarde van de ontwerpinspanningen uiteindelijk uit in verkoop of eventueel huur. Waarde van en voor die eigenaar. Als je echter niet alleen naar het belang van de eigenaar kijkt, maar het huis en de gebruikers ziet als onderling afhankelijke onderdelen van één systeem, dan zie je dat een huis door hoe het is ontworpen allerlei vormen van waarde kan creëren of kan afbreken. Het kan gezondheid vergroten, ecologie versterken, CO2 opslaan, energie opwekken, water filteren of opslaan, je iets leren over hoe de natuur werkt, en ga maar door. Johar stelt dat het ontkennen en dus ontkoppelen van al die andere relaties het huis tot slaaf van de eigenaar maakt. Hij zegt: 'Our current economy ignores care fundamentally. It is not built on a theory of care, but on a theory of transaction and extraction.' En hij roept ontwerpers op anders met de wereld om te gaan: 'We no longer own, but we are in treaty with the world, we are in care with the world.'

Dat er ontwerpers als Johar zijn vind ik inspirerend en hoopgevend. Hij legt namelijk precies de vinger op de zere plek, door aan te geven wat we verkeerd zijn gaan zien en doen. Vervolgens laat hij met concrete projecten ook nog eens zien hoe het kan. Er zijn vast veel mensen die, zoals ikzelf, al langer rondlopen met het knagende gevoel dat er iets fundamenteel mis is met de manier waarop wij denken over de economie en wat waarde eigenlijk betekent. Raworth en Johar leggen het bloot en bieden een samenhangend alternatief verhaal waar je als ontwerper iets mee kunt. Een verhaal dat gegrond is in de tradities van culturen die wisten – en weten, als ze nog bestaan weten – hoe je in harmonie met de natuurlijke systemen kunt leven. Ook duidt het verhaal treffend de vernieuwing die zichtbaar is bij ontwerpend denkende verandernetwerken en in de voorhoede van het ontwerpveld.

Conclusie – Waar wachten we nog op?

Misschien denk je nu wel net als ik: wat een potentie, wat een kans. Al die integrale, op duurzaamheid gerichte stromingen in het ontwerpveld en al die verandernetwerken die steeds vaker ontwerpend denken en handelen. De dynamiek rond ontwerpen en duurzaamheid lijkt door het dak te gaan. En dan kun je – met een beetje fantasie – ook nog zien hoe die stromingen convergeren naar fundamenteel nieuwe ideeën over de betekenis en rol van ontwerpen in deze tijd. Een paradigmaverschuiving in het ontwerpveld lijkt aanstaande. Toch vindt die verschuiving nog niet plaats. Waar wachten we allemaal nog op?

5. Keuze – Verbonden werkvelden in crisis

Het is een hoopgevend idee, dat we onze ontwerpkracht collectief inzetten om de crisis het hoofd te bieden – en zo een mooie nieuwe wereld realiseren. Het is misschien wel het enige dat we kunnen doen. Maar waarom omarmt het ontwerpveld al deze energie nog niet volledig? En welke doorbraak hebben we nodig zodat de sluizen zich wel openen? Gelukkig ontstaat binnen de economie een nieuwe beweging die verhalen en theorieën deelt over een duurzame – ecologische en sociale – toekomst. Hoe kan het ontwerpveld inspiratie putten uit het werk van deze denkers? En hoe kunnen werkvelden verbonden door crisis elkaar versterken?

Gespletenheid in het ontwerpveld

Ontwerpers hebben zich massaal geschaard achter het verhaal van eindeloze economische groei. Als we meer consumeren dan komt alles wel goed is de gedachte. En het is ook leuk, want dan mag je telkens nieuwe dingen ontwerpen, en met creatieve oplossingen komen om ze aan de man te brengen. Maar dit maakt de kracht van ontwerp natuurlijk volkomen dienstbaar aan een bepaald soort economisch denken. Ik kan me voorstellen, en heb dit zelf meegemaakt, dat dit logisch klinkt als je vooral werkt in het deel van het ontwerpveld waar ‘groeicijfers’, ‘targets’, ‘conversie’ en ‘retentie’ aan de orde van de dag zijn. Werk je met de veranderaars in het ontwerpveld, dan zie je dat de oud-economische denkwijze onze wereld kapot maakt. Ik denk dat dit inzicht – dat ontwerp ondergeschikt is aan economische groei – bij mij al langere tijd onder de oppervlakte aanwezig was, maar ik was me niet bewust van de ernst van de situatie.

Tot 16 april 2021. Ik neem die dag, op uitnodiging van de organisatie, plaats in de jury van de Dutch Interactive Awards (DIA): het grootste vakprijzenfestival van digitaal ontwerp in Nederland. Het is niet de eerste keer dat ik jurylid ben van het festival en in 2020 overwoog ik zelfs om te stoppen. Ik besloot door te gaan, toen in dat jaar mijn voorstel om een categorie Digital for Good toe te voegen werd gehonoreerd. Hoewel ik me erover verwonder dat de crisis bij de inzendingen, jurering en uitreiking nauwelijks lijkt te bestaan, blijf ik me aangetrokken voelen tot deze wereld. De energie, het optimisme, de creativiteit, het interdisciplinaire. Ik heb er voorafgaand aan de jurydag zin in.

Op de dag zelf, met name op de terugweg, valt de situatie echter rauw op mijn dak. Wat er daar gebeurt staat zo ver af van de cruciale, urgente ontwerpvragen van deze tijd en het doel om te ontwerpen binnen de grenzen van de donut. Een aantal initiatieven in de categorie Digital for Good is geweldig, maar ik vind het opeens schokkend dat al het talent, alle zestien categorieën met uitzondering van Digital for Good, de hele mainstream digitale ontwerpers, nog vastzit in een grijsgedraaide oud-economische

marketingfilm. Ik realiseer me ook dat het probleem dieper ligt dan simpelweg niet meedoen. Het gaat om het actief in stand houden van een economisch systeem dat de wereld kapotmaakt. Om het maar blijven aanjagen van groei. Om het verkopen van zoveel mogelijk spullen.

Als ik met ontwerpers over mijn ervaring praat, voel ik me een beetje onnozel. Dan hoor ik dingen als: 'Wat dacht je dan? Natuurlijk is commercie allesbepalend.' Uiteindelijk draait alles, overal nog steeds om geld, groei en het aanjagen van consumptie. Spullen maken, spullen verkopen. Deze ideeën staan op maar weinig plekken ter discussie. Gaat het over duurzaamheid dan is de achterliggende gedachte over het algemeen: iets duurzamer maken graag, maar binnen de kaders van het oud-economisch verhaal. Duurzaamheid mag niet ten koste gaan van groei, omzet, marge. Zo liggen de verhoudingen. Ik spreek ook ontwerpers die vooral enthousiast zijn over wat er in de duurzame voorhoede gebeurt. Vraag ik hen of er niet een grotere groep bestaat die professioneel niet met duurzaamheid bezig is, dan ontkennen zij dat niet. Het antwoord is dan in verschillende bewoordingen altijd hetzelfde: 'Dat klopt, maar het ligt niet aan de ontwerper. Het ligt aan de wereld waar je afhankelijk van bent als je als ontwerper brood op de plank wil.'

Wat ik hier weergeef zijn mijn indrukken uit een beperkt aantal gesprekken, met ontwerpers, opdrachtgevers, onderzoekers en mensen uit beroepsorganisaties. Ik ben natuurlijk op zoek gegaan naar feiten en cijfers over de manier waarop en de mate waarin het Nederlandse ontwerpveld bijdraagt aan een duurzame wereld. Die heb ik niet gevonden. Als ik online bij beroepsorganisaties op zoek ga naar informatie bevestigt dat wel de gespletenheid in het ontwerpveld. De publicaties van de BNO, Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers, zijn daarvoor illustratief. Jaarboeken, magazines en website brengen de vernieuwing die aangesloten ontwerpers inspirerend in beeld. Duurzaamheid en ook het ontwerpen van processen en systemen krijgt veel aandacht. Zoals je mag verwachten zijn de publicaties prachtig vormgegeven, getuigen ze van creativiteit, en is de inhoud verdiepend. Als overzicht komen ze echter niet voorbij het anekdotische.

Dat is anders als ik kijk naar de BNO Branchemonitor 2021.[1] In dit jaarlijkse overzicht gaat het over de twintigste-eeuwse economische waarde van de branche: groei in termen van omzet en marge. Er is niets anekdotisch aan. Alles staat keurig kwantitatief en compleet op een rijtje. Maar in de monitor staat dus niets over andere vormen van waardecreatie: sociaal, ecologisch en combinaties daarvan. En ook niet over de waarde van ontwerpen voor komende generaties. De urgente en rijke vormen van waardecreatie die Johar benoemt – en die veel vernieuwende leden als drijfveren zien – is afwezig in het formele document dat de waardecreatie van de leden uitdrukt. Deze ontkoppeling is illustratief voor de situatie van het ontwerpveld. De monitor is gebaseerd op een achterhaalde perceptie van waardecreatie, waarbij de groei van de sector alleen wordt uitgedrukt in termen van meer geld. Daar laat onze beroepsgroep zich klaarblijkelijk op afrekenen.

Ik ga online op zoek naar informatie over de creatieve industrie [2], een topsector binnen de Nederlandse economie. Daar blijkt wat ik zoek ook niet te bestaan. Dan realiseer ik me hoe vreemd en ook veelzeggend de term *industrie* hier eigenlijk is. Het is typisch een woord dat je gebruikt als je een sector als economische kracht wilt framen – in de traditionele zin. Industrie refereert aan verwerking van grondstoffen, grootschaligheid en machtsconcentratie. Dat heeft weinig te maken met hoe de betreffende disciplines functioneren. Ze richten zich namelijk vooral op het creëren van een hoge mate van toegevoegde waarde en zijn juist overwegend kleinschalig en divers. De term creatieve industrie drukt dienstbaarheid aan oud-economisch denken uit en getuigt ook nog eens van weinig zelfvertrouwen: alsof de creatieve industrie zichzelf anders voor moet doen om bij de grote jongens te horen. Daarbovenop zijn degenen die de term gebruiken vooral begaan met het eigen voortbestaan. De Dutch Creative Council, die lijkt bedoeld als evenknie van de Britse Design Council, schrijft op haar recent vernieuwde website: 'De Council beoogt de creatieve industrie als topsector te stimuleren en ontwikkelen tot nationaal en internationaal toonaangevende sector.'[3] Er is niks te vinden over de

context van crisis en de rol die de ‘sector’ daarin moet spelen.

Heb ik inmiddels een soort vooringenomenheid of blinde hoek ontwikkeld? Ik pak de recent herziene Delft Design Guide erbij, een standaardwerk voor universitaire ontwerpstudenten in Nederland. Ook daar kom ik tweeslachtigheid tegen. In het voorwoord staat: ‘There is also more attention to the effect of design on people, the environment and society, the raison d’être of design.’ Let op het woord ‘more’. In de introductie lees ik: ‘We see design as a goal-directed discipline aimed at creating change. This is not a new idea: Nobel Laureate Herbert Simon already wrote in 1996 in his book The sciences of the Artificial: “To design is to devise courses of action aimed at changing the existing situations into preferred ones”.’[4] Die definitie ken ik. Als ik verwachtingsvol in het studieboek op zoek ga naar wat dat in deze crisistijd betekent blijkt Design for Sustainability (DfS) een van de elf aangeboden perspectieven.[5] De boodschap? Kies gerust een ander perspectief. Duurzaamheid – het voortbestaan van de mensheid – is niet de belangrijkste waarde of het eerste principe. Het is een optie. Achter in de gids staat een citaat van R. Buckminster Fuller: ‘The main question each student should ask him- or herself after graduation is if they want to make money or sense.’[6] Ik zou deze vraag niet aan de student, maar aan de TU Delft willen stellen. Waar draait het in de studie om?

Alles bij elkaar opgeteld stel ik vast dat de gespletenheid in het Nederlandse ontwerpveld bestaat. Er is een voorhoede die werkt aan een duurzame toekomst en er is een meerderheid die de problemen in stand houdt. Deze meerderheid doet alsof de crisis niet bestaat, dat het iets is wat hen niet aangaat, en dat zij er niets tegen kunnen doen. Dat dit het ontwerpveld als totaal ervan weerhoudt een rol van betekenis te spelen als aanjager en medevormgever van de grote transformaties, lijkt me ook duidelijk. Dat blijkt uit het resultaat van de inspanningen van het ontwerpveld als geheel, die je terugziet in de ontworpen wereld die ik eerder heb beschreven.

Verbonden werkvelden op weg naar nieuwe verhalen

De gespletenheid in het ontwerpveld is gelukkig niet statisch. Ik zie dat de kleine voorhoede die werkt vanuit integraliteit en duurzaamheid het bredere ontwerpveld inspireert. Het is hoopgevend dit in de praktijk te zien, omdat het aantoont dat de onderliggende beweging op systeemniveau gaande is. Zo was ik in 2022 terug bij de DIA, precies een jaar na het moment waarop ik geconfronteerd werd met het inzicht dat oud-economisch denken het ontwerpveld beheerst. Duurzaamheid stond dit jaar al iets meer op de agenda en twee genomineerden in de categorie Disruptors lieten een behoorlijke mate van duurzaamheid zien.[7] Een van deze initiatieven viel zelfs expliciet het idee van disruptie aan.

Toch betekent dit niet dat er ineens geen tweedeling – geëngageerde voorhoede en problematische meerderheid – meer bestaat. De droom van een geëngageerde eenheid is nog ver weg, maar is wel iets waar we naartoe moeten bewegen. Dus hoe zorgen we dat de problematische meerderheid economische groei als centraal ontwerpidee achter zich laat? En welke ontwerpideeën zetten we daarvoor in de plaats, die wel resulteren in duurzaamheid en integraliteit? Hoe herontwerpen we het werkveld zelf? Ter inspiratie kunnen we kijken naar het werkveld en de wetenschap van de economie zelf. Welke bewegingen zijn gaande in het werkveld waar ons ontwerpveld al decennialang zo mee verweven is? Is er daar ook sprake van een mate van gespletenheid, van oud- en nieuw-economisch denken? Zijn er nieuwe manieren om naar de economie te kijken en zijn er ontwerpvoorstellen daarvoor?

Met een van de nieuwe denkers in de economie heb ik je al kennis laten maken: Kate Raworth en haar boek Doughnut Economics. Wat zij voorstelt is een herontwerp van haar eigen werkveld: de economie. Als ontwerpers hebben we ook een herontwerp nodig van ons veld. We moeten streven naar een veld waarin ontwerppraktijken op grote schaal niet langer financiële waarde centraal stellen, maar juist duurzaamheid en daaraan gerelateerde vormen van waarde. Ik realiseer me dat ik in mijn denken over de toekomst van het ontwerpveld sterk door haar werk

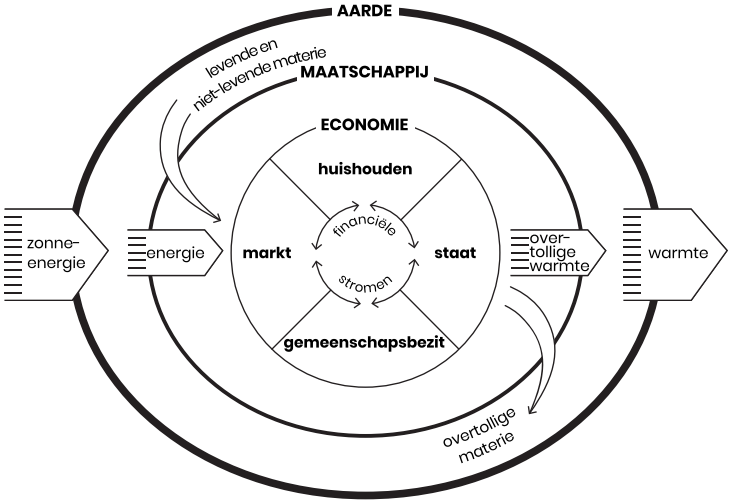
ben geïnspireerd. Dat is niet vreemd, want onze beide werkvelden zitten samen gevangen in een oud verhaal, waarin een achterhaald doel de hoofdpersoon is. En juist Doughnut Economics biedt ons de handvatten voor een uitweg, uit deze crisis.

Doughnut Economics en de nieuwe economische beweging

Doughnut Economics begint met het verhaal van Raworth zelf. Ze schrijft hoe ze als jong meisje al iets wilde doen aan de problemen in de wereld en voor organisaties als Oxfam of Greenpeace wilde gaan werken. Dit was voor haar de reden om economie te gaan studeren, omdat ze dacht dat die studie haar op dit soort werk zou voorbereiden. Maar dat bleek totaal niet het geval. De echte problemen van de wereld kwamen tijdens haar studie niet eens ter sprake. Daarop koos ze haar eigen weg. Ze werkte samen met micro-ondernemers in dorpen in Zanzibar, schreef mee aan het Human Development Report van het United Nations Development Programme, en werkte daarna geruime tijd als Senior Researcher bij Oxfam. Haar persoonlijke gedrevenheid en de lessen die ze deelt uit de altijd weerbarstige praktijk zijn denk ik herkenbaar voor iedereen die ooit verandering heeft nagejaagd. Naast verhalen uit haar eigen leven deelt ze manieren die mensen al hebben bedacht om duurzaam te leven en zich duurzaam te organiseren. Ze put hiervoor uit heden en verleden, en uit zeer uiteenlopende culturen.

Ik focus in deze publicatie op Doughnut Economics, met name omdat ik denk dat het ontwerpers zoveel te bieden heeft. Het simpele beeld van de donut biedt ons, als visueel ingestelde ontwerpers, handvatten om op nieuwe manieren te denken over wat ontwerp mogelijk kan maken. Wat wij als ontwerpers namelijk ook ontwerpen, we doen dat tekenend. Schetsen stelt ons in staat grip te krijgen op een situatie, materie te doorgronden en ideeën te ontwikkelen. Is dit waar we mee te maken hebben? Ben ik iets belangrijks vergeten? Zie ik het zo goed? Zit het eigenlijk niet zo? Klopt dit beeld bij jullie ook? Hoe zien jullie het dan? In een proces van tekenen en praten ontwikkelen we samen met deelnemers

beelden die het systeem[8] – probleemgebied en oplossingsgebied – inzichtelijk maken, en beelden die het probleem en de oplossing tonen. Cirkelend, aftastend en heen en weer bewegend komen we door te tekenen steeds dichter bij de kern van de interventie of oplossing waar de groep naar zoekt. Maar welk plaatje – welk mentaal model – brengen wij ontwerpers om te beginnen in? Dat maakt een enorm verschil. Een concurrentieanalyse op twee assen of een tekening van de ingebedde economie, die grenzen stelt aan wat je kunt doen door samenleving en natuur onderdeel te maken van de ontwerpopgave. Zie onderstaande visualisatie van Raworth uit Doughnut Economics.

De afbeelding van de ingebedde economie, in Doughnut Economics. Het plaatst economie in één context met maatschappij en natuur, en laat zien dat economie naast markt en staat, ook huishoudens en gemeenschapsbezit (commons of meent) omvat.[9]

Het werk van Raworth is onderdeel van een bredere beweging in het economisch werkveld die zich aan het vormen is – en groeit, zowel in aantal als gezag. Deze beweging van nieuwe economen

maakt duidelijk dat het oude verhaal niet klopt en anti-duurzaam is, waarom dat zo is, en hoe we op heel andere manieren naar de economie kunnen kijken. Ik wil benadrukken dat juist deze hele beweging van economen zo belangrijk is – in lijn met mijn overtuiging dat onderliggende, langetermijnsystemen een bron van hoop zijn doordat je van een afstand de grotere bewegingen en inspanningen ziet. Je ziet van een afstand de beweging van economen, die samen aan het uitvinden zijn hoe een nieuwe economie eruit kan zien, welke waarden en principes daaronder kunnen liggen, hoe zo'n economie zich manifesteert, en vooral hoe we de weg naar die nieuwe economie – de transformatie – kunnen realiseren.

In Nederland overziet Kees Klomp de beweging van nieuwe economisch denkers. Hij schreef samen met Shinta Oosterwaal het boek Thrive: een verzameling essays van vierentwintig economische denkers en schrijvers in de voorhoede.[10] Recenter publiceerde hij het praktische leerboek Betekeniseconomie, De waarde van verweven leven, waarin hij de beweging duidt aan de hand van de term betekeniseconomie: 'een (nieuwe) verzamelnaam voor het existentiële economische gedachtegoed dat een grote en brede groep nieuwe economische denkers met elkaar gemeen heeft.'[11] Het is 'geen nieuwe economische theorie, maar een duiding en bundeling van bestaande en nieuwe economische theorieën die allemaal inhoudelijk fundamenteel afwijken van het neoklassieke economische discours.'[12] Klomp presenteert de betekeniseconomie als een reactie op de stapeling van crises op ecologisch, sociaal economisch en individueel niveau. De crises veroorzaken echter niet alleen een schokgolf in de economie, maar in de samenleving als geheel. Ze vragen dat alle werkvelden op nieuwe manieren gaan denken en werken: ook ons ontwerpveld.

Als ontwerper die in de ideeën van de economie duikt, kom ik een eindje in mijn analyse en in de woorden die ik gebruik, maar ik zeg het eerlijk: heel overtuigend is het misschien niet. Ik denk dat de kracht van denkers in de betekeniseconomie is dat ze ons goed onderbouwd – aan de hand van cijfers, secuur onderzoek en heldere visualisaties – vertellen wat we in onze buik allemaal wel voelen, maar waar we moeilijk woorden aan kunnen geven. Elke denker doet dit net vanuit een ander perspectief, waardoor veel mensen een eigen ingang kunnen vinden in het nieuwe economisch denken. Voor mij als ontwerper werkt Doughnut Economics, zoals gezegd, in het bijzonder goed.

Conclusie – Onze ziel hervinden

Het beeld dat Raworth en de nieuwe economisch denkers schetsen is niet alleen relevant voor de economie, maar ook voor het ontwerpveld. Zoals de mainstream in de economie klakkeloos de overtuiging volgt dat alsmaar meer groei alle problemen zal oplossen, zo loopt de mainstream in het ontwerpveld namelijk achter deze dominante gedachte in het economisch werkveld aan. Door deze afhankelijke houding aan te nemen, heeft de meerderheid van het ontwerpveld zich in slaap laten sukkelen. Ontwerpen is over het algemeen gesproken dienstbaar aan het nog steeds dominante twintigste-eeuwse economische gedachtegoed.

Ontwerpen is daarmee een subsysteem van de economie geworden, en het belangrijkste doel van ontwerpen is als gevolg daarvan economische groei. Ontwerpen zoals we dat kennen is ontstaan als instrument, als dienstbaar aan een economisch verhaal gegrond in massaproductie, extractie en competitie. Nu dat economische verhaal haar relevantie verliest – om het zacht uit te drukken – moet het ontwerpveld op eigen benen leren staan. Ontwerp moet haar eigen betekenis, kracht en rol vinden. Terug naar het fundament.

NU IN
DE GROENE AFSLAG
MUD JEANS
CIRCULAR

6. Ontwerpen – Condities voor leven creëren

De donut is een krachtig en visueel idee dat ontwerpen en duurzaamheid kan samenbrengen. Het biedt het ontwerpveld handvatten om uit de gevangenis van het oud-economische verhaal te ontsnappen, door ecologische en sociale waarden centraal te stellen. Of we nu economen of ontwerpers zijn; deze waarden prioriteit geven zorgt ervoor dat onze keuzes en acties overeenkomen met het belangrijkste doel dat wij als mensheid hebben: zorgdragen voor het leven – al het leven, ook dat wat anders is, ver weg lijkt of na ons komt.[1]

Moment van de waarheid

Goed, het moment van de waarheid is aangebroken. Ons ontwerpveld staat voor een vitaal keuzemoment. Gaan we radicaal de crisis aanpakken of blijven we pappen en nathouden? Gaan we de droom najagen, waarin het ontwerpveld geen subsysteem meer is van de economie, maar zorgdraagt voor het fundament van ons bestaan door een goed en gezond leven te creëren voor mens en natuur? Of blijven we hangen in de illusie van oneindige groei, waarin we onszelf en onze planeet uitputten? En laten we puinhopen na voor onze kinderen. Dat lijkt me geen vraag, toch? De enige vraag die rest is hoe we zorgen dat de problematische meerderheid van het ontwerpveld verantwoordelijkheid gaat nemen voor de gezondheid van mens en natuur – en hoe we ons diepere verhaal als ontwerpveld hierop aanpassen. Deze zoektocht is in volle gang, ook bij mij. Ik neem je mee in mijn gedachten over een dieper verhaal over ontwerpen, en deel mijn ervaringen in het toepassen van de donut in de praktijk.

Ontwerpen verbinden met het leven zelf

In 2018 is het Marleen Stikker[2] die mij attendeert op Doughnut Economics. Ze vertelt over de sterke analyses in het boek en de waarden en principes die Raworth voorstelt, en dat ze blij is dat ze daar voortaan aan kan refereren. Stikker zelf benadrukt in haar werk de onderliggende principes en waarden van technologie, en maakt met haar werk duidelijk dat onze technologie heel anders ontworpen kan – en moet – worden. Tijdens het lezen van Doughnut Economics had ik een vergelijkbaar gevoel: blijheid en een soort opluchting, omdat het op krachtige wijze mijn eigen gevoel verwoordt en dat koppelt aan een toekomstbestendig economisch perspectief. Ik ben gaan begrijpen waar het kapitalistisch systeem en vervolgens het neoliberale model vandaan is gekomen, hoe het zich heeft ontwikkeld en ook waarom veel van dat denken nu problematisch is.

Na deze uitleg introduceert het boek zeven alternatieve,

eenentwintigste-eeuwse manieren van economische denken. Verander de doelstelling van bbp naar donut. Zie het grote plaatje en beweeg van een autonome markt naar een ingebedde economie. Stimuleer de menselijke natuur, niet de geld-gedreven mens. Snap de systemen en de dynamische complexiteit. Richt je op herverdeling en ontwerp verdeling, en ga er niet vanuit dat groei het wel oplost. Creëer om te regenereren. En wees agnost als het om groei gaat. Raworth legt deze zeven manieren helder uit in een serie korte animatiefilmpjes. Misschien is dit een goed moment om die filmpjes te bekijken. Je vindt ze op de website van DEAL, als je zoekt op 'Get animated! Introducing the seven ways'.[3]

Ik heb al ervaren dat ontwerpers deze manieren zonder uitzondering inspirerend vinden. Dat is niet vreemd, als je bedenkt dat de donut in essentie een economie voorstelt die condities voor leven creëert. Dat is namelijk de kern van de donut: zorgdragen voor goede condities voor leven, door binnen de grenzen van natuur en samenleving te blijven. Hoe dit werkt is simpel. Is het effect van de economie dat we de planetaire grenzen overschrijden en dat mensen door het sociaal fundament zakken, dan nemen de kwantiteit en kwaliteit van leven af. Dit is nu het geval. Zorgen we goed voor de natuur en letten we erop dat mensen niet tekortkomen, dan nemen de kwantiteit en kwaliteit van leven toe. Daarom is condities voor leven creëren het doel dat we na moeten streven, als mensheid en als ontwerpveld: het maakt ons gelukkig en gezond. En juist voor ons ontwerpveld biedt het creëren van condities voor leven volgens mij de basis voor een helder, dieper verhaal over hoe we de wereld om ons heen vormgeven. Drie lijnen van denken hebben me op dit idee gebracht.

De eerste gaat over wat *problemen oplossen* betekent als je het serieus neemt. Als wij als ontwerpers iets graag doen is het problemen oplossen – en dat laten we anderen ook graag weten. Maar als we een probleem op zo'n manier oplossen dat we daardoor een groter probleem in stand houden of zelfs vergroten, kunnen we dan nog zeggen dat we een probleem hebben opgelost? Dat lijkt me niet. Zeker niet omdat wij juist graag verbeelden. Ons voorstellingsvermogen is een kracht. Het lijkt me niet de bedoeling dat we ons voorstellingsvermogen voor het gemak even uitzetten bij het oplossen van een probleem, om de grotere problemen die onze oplossing veroorzaakt niet te hoeven zien. Dan zetten we ons geweten uit.

Als ik deze eerste lijn van denken volg, dan moeten we de consequenties voor het onderliggende systeemniveau wel bij onze ontwerpbeslissingen betrekken. Dit niveau is het fundament waar alles wat leeft afhankelijk van is, en hetzelfde natuurlijke systeem dat we nu zo hard afbreken. Door het creëren van condities voor leven centraal te stellen in ons diepere verhaal, kunnen we verantwoordelijkheid nemen en op een ethische wijze werken. Verantwoordelijkheid nemen is de kern hier, want hopen dat alles goedkomt biedt geen basis voor overleven. Het is geen gok die je kunt nemen. Ontwerpkeuzes moeten met zekerheid de planetaire grenzen en het functioneren van levende systemen inachtnemen. Zonder natuurlijke systemen, geen mensheid. Janine Benyus is schrijfster van veel werken over biomimetica, het imiteren van ideeën uit de natuur voor menselijke toepassingen. Zij zegt het treffend: 'When we look at what is truly sustainable, the only real model that has worked over long periods of time is the natural world.'[4]

De tweede lijn van denken die me ervan overtuigt dat het een goed idee is om het creëren van condities voor leven centraal te stellen in onze ontwerpgedachte, is zowel filosofisch als praktisch. In *Zen en de kunst van het motoronderhoud*, een klassieker uit de jaren '70, wijst auteur Robert Pirsig op de problematische gescheidenheid van klassiek (rationeel) en romantisch (creatief) denken in de westerse maatschappij.[5] Die gescheidenheid bestaat nog steeds. Kijk maar naar wetenschap en kunst. In mijn beleving verbindt ontwerpen de twee. Het combineert een rationeel, deductief-analytische aanpak om tot afgekaderde inzichten te komen met een individueel, intuïtief proces waarin juist synthese en de verbeelding van alternatieve realiteiten centraal staan. Je kunt zeggen dat het beide maar ten dele doet, maar het slaat in ieder geval een brug. Het spreekt beide hersenhelften aan.

Het boek gaat verder. Pirsig lost het conflict tussen het klassieke

en het romantische denken op door realiteit te formuleren in termen van kwaliteitspatronen – waarmee hij naar mijn idee een fundament creëert. Hij stelt dat je toegang kunt krijgen tot kwaliteit door jezelf, zo vertaal ik het, in het hier en nu open te stellen en te activeren. Dit doe je door voelen en denken plaats te laten maken voor zijn. Of zelfs door voelen, denken en zijn samen te brengen in een *zijns-bewustzijn*. Pirsig verduidelijkt dit aan de hand van een voorbeeld. Hij schrijft dat de motor van de hoofdpersoon niet wil starten. Het lukt het hem niet de oorzaak te vinden en hij loopt naar buiten, om even afstand te nemen. Daar neemt hij de tijd om de omgeving te bekijken. Hij laat alles op zich inwerken en haalt diep adem. Dan merkt hij dat de lucht vochtig is, waardoor hij achter de oorzaak van het probleem komt: er zit vocht in de carburateur.

Dit kan zweverig overkomen, maar het raakt in mijn ervaring de essentie van wat ontwerpers doen. Ontwerpers krijgen de opdracht bij ingewikkelde vraagstukken, die bestaan in complexe en dynamische situaties, met een oplossing te komen. Iedere ontwerper weet dat dit nooit lukt met behulp van alleen een deductief-analytische aanpak[6], of alleen door het intuïtief verkennen van syntheses. De ontwerper lost dit probleem op door met zijn gehele persoon contact te maken met de grotere systemen waar de ontwerper deel van uitmaakt. Naarmate een ontwerper daar meer mee bezig is, is het te verwachten dat hij of zij er beter in wordt en dat het begrip en de waardering voor de grotere systemen waar wij afhankelijk van zijn groeit. Ook deze tweede lijn van denken leidt mij tot de conclusie dat ontwerpers uiteindelijk en dus ten diepste condities voor leven willen creëren.

Tenslotte[7] sla ik *Understanding Design* (2003)[8] erop na, dat de basis biedt voor mijn derde lijn van denken. Hierin deelt onderzoekend en schrijvend ontwerper Kees Dorst 150 reflecties op wat het betekent om ontwerper te zijn. In een reflectie op de moeilijke vraag wat goed ontwerp definieert[9] verwijst hij naar 'the quality without a name' – de kwaliteit zonder naam. Dat begrip komt van Christopher Alexander, een architect en wetenschapper die in de jaren zeventig bezorgd is over de kwaliteit van de gebouwde omgeving. Vervolgens gaat hij op zoek naar wat kwaliteit eigenlijk is. Op basis daarvan ontwikkelt hij een beschrijvingsmodel, waar hij – vaak oeroude – kwaliteitspatronen mee verzamelt. Je vindt dit model in *The Timeless Way of Building* (1979): een klassieker voor zowel architecten als ontwerpers.[10] De kwaliteit zonder naam kun je volgens Alexander niet goed specificeren in taal, maar iedereen kan de kwaliteit ervaren en herkennen: het is een bepaald ontwerp van de ruimte dat leven creëert.

Opsommend zijn dit de drie lijnen van denken, waardoor ik tot de conclusie kom dat het creëren van condities voor leven goed kan passen als centrale gedachte in het nieuwe, diepere verhaal van het ontwerpveld. Ten eerste kunnen we ons geweten niet uitzetten en zomaar een deel van de ontwerpopgave negeren. Ten tweede lost een ontwerper problemen op, door met zijn gehele zijn verbinding te maken met de grotere systemen waar we onderdeel van zijn. En ten derde is er de kwaliteit zonder naam, die je niet kunt vatten in taal maar staat voor een ontwerp van de ruimte dat leven creëert. Meer dan een eerste idee voor een verhaal zijn deze drie lijnen van denken echter nog niet. Ik realiseer me dat een verhaal dat ook bruikbaar is op de lange termijn meer nodig heeft.

Het is bijvoorbeeld goed als het verhaal rekening houdt met de vraag hoe ontwerpers oplossingen aan kunnen dragen, zelfs als de omstandigheden en daarmee de vragen veranderen. En het verhaal moet ruimte bieden aan een veranderende betekenis van ontwerpen over tijd, en dus ook hoe de rol van ontwerpers over tijd kan veranderen. Het zijn wat ideeën, maar hoe dan ook zie ik de potentie om met elkaar – mainstream en minderheid – rond een sterke kerngedachte een nieuw verhaal voor het ontwerpveld te bouwen. Laten we samen het verhaal uitwerken en het creëren van condities voor leven centraal gaan stellen in ontwerp. Ideeën hoe we deze kerngedachte uit Doughnut Economics toe kunnen passen in de ontwerppraktijk, deel ik tot slot aan de hand van mijn ervaringen in DEAL.

DEAL – Doughnut Economics in de praktijk

Als Raworth in het kader van Doughnut Economics de wereld rondreist om in gesprek te gaan over mogelijk vertalingen en nieuwe ideeën, merkt ze dat het boek – zelfs zonder vertaling – al op veel plekken leidt tot transformatieve actie: veranderaars brengen wereldwijd, op lokale schaal, de ideeën van de donut in de praktijk. Geïnspireerd door de Engelstalige uitgave, filmpjes en interviews gaan onder anderen communityactivisten, kunstenaars, leraren, sociaal ondernemers, ambtenaren en (lokale) politici zelf al aan de slag. Ze wachten niet, ze beginnen gewoon.

Dit doet Raworth besluiten om met deze opkomende translokale beweging samen te gaan werken. Ze concludeert dat de eenentwintigste-eeuwse economie in de praktijk zal gaan ontstaan en pas daarna zal worden getheoretiseerd: 'Practice first, theory later.' En ze besluit te gaan helpen waar de ideeën klaarblijkelijk energie losmaken: 'Go where the energy is.' In navolging van deze conclusie zet Raworth samen met Carlota Sanz Ruiz in 2019 het Doughnut Economics Action Lab (DEAL) op, met als doel de ideeën van de donut in cocreatie met betrokkenen te vertalen naar acties. Ze besluiten via drie kernactiviteiten aan economische transformatie te gaan werken. Ten eerste door het reframen van het economische verhaal. Ten tweede door het beïnvloeden van strategisch beleid. En ten derde door met de veranderaars in de DEAL-gemeenschap te werken aan innovatie. In september 2020 lanceert DEAL de eerste versie van het online platform doughnuteconomics.org. Naast een indrukwekkende reeks interviews, deelnames in gesprekken, workshops en publieke optredens[11] – in lokale gemeenschappen maar ook op de hoogste politieke niveaus – activeert DEAL met behulp van het platform een gemeenschap van duizenden veranderaars. Ze gebruiken de virtuele plek steeds intensiever om allerlei donutgerelateerde verhalen en tools te delen.

Al vroeg heb ik het geluk bij deze ontwikkelingen betrokken te raken, in verschillende gedaanten: als lid van het team van adviseurs van DEAL, als een van de initiatiefnemers en kartrekkers van de Amsterdam Donut Coalitie[12], en door vanuit een bedrijfje[13] dat ik met een aantal vrienden heb het online platform mede te ontwerpen en bouwen. Ik zie in Amsterdam de kracht van de donut om een grote diversiteit aan energie samen te brengen en aan te jagen. Van een bonte verzameling bottom-upinitiatieven waarin pioniers samenwerken[14], tot de ontwikkeling van een visie en stadsportret[15] als onderdeel van het circulaire economie-actieplan[16] van de gemeente Amsterdam (50% circulair in 2030, 100% circulair in 2050). En niet te vergeten de benoeming van Raworth tot Professor of Practice bij het Centre of Economic Transformation[17] aan de Hogeschool van Amsterdam (HvA). De donut werkt in de praktijk en dat is, zie ik, te danken aan het ontwerpend denken en handelen dat de hele gemeenschap van veranderaars laat zien.

Ontwerpvragen

Als ontwerpend denkend verandernetwerk kom je in de praktijk allerlei ontwerpvragen tegen. Ze doemen op zodra je begint met het aanpakken van problemen en het najagen van verandering. Ze zijn groot en het zijn er veel. Goed geformuleerde ontwerpvragen kunnen resulteren in nieuwe gereedschappen voor de gemeenschap, zoals de tools op de website van DEAL[18].

Tot slot wil ik vijf ontwerpvragen verkennen. Niet *de* vijf ontwerpvragen, maar vragen die ik als ontwerper inspirerend en belangrijk vind. Hoe ontwerp je voor alles wat leeft? Hoe ontwerp je regeneratief en gedistribueerd? Hoe ontwerp je verandering in de diepere systeemlagen? Hoe ontwerp je voor een hybride wereld? En: hoe ontwerp je de verbinding van veranderkracht?

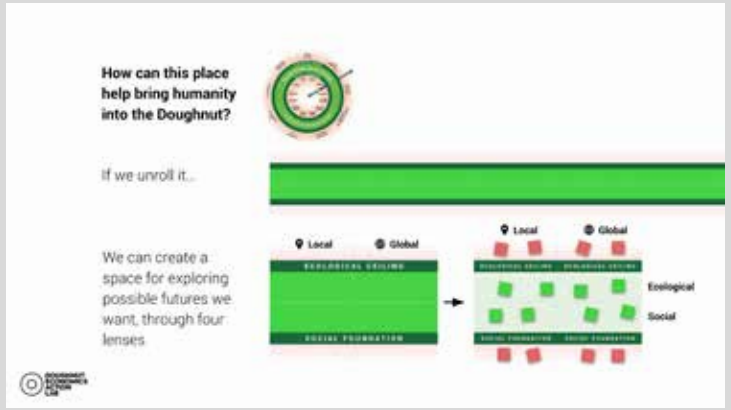
Misschien komen de vragen en voorbeelden abstract over. Dat komt waarschijnlijk omdat we op zoek zijn naar hoe we de grote vragen van deze tijd kunnen verbinden met het concrete vernieuwende werk dat in de praktijk plaatsvindt. We, DEAL, proberen die twee bij elkaar te brengen. Juist om die praktijk te versterken. We ontwerpen tools waar je mee kunt ontwerpen en we doen dat met en voor veranderaars. Ontwerpen en ontwerpend denken is op beide niveaus nodig. Misschien kan je zo kijken naar de voorbeelden van het werk in uitvoering hierna.

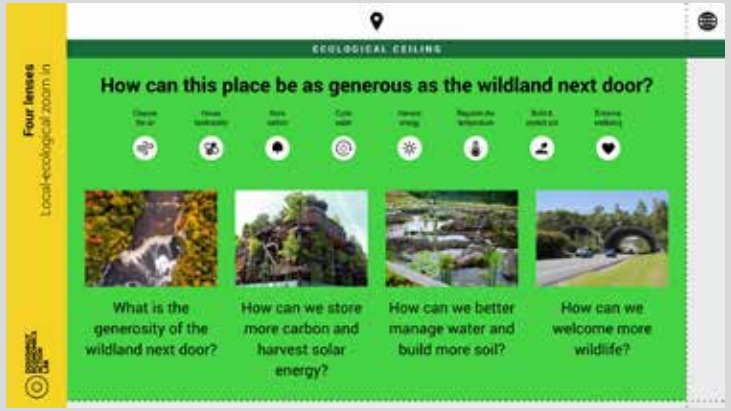
1. Hoe ontwerp je voor alles wat leeft?

Gebruik de donut als handleiding

Het *overview effect*[19] is wat veel astronauten ervaren als ze voor het eerst vanaf de maan naar de aarde kijken. Ze zien een beeldschoon blauw-groen bolletje in oneindig zwart. Ze zien hoe flinterdun het membraan is rond dat bolletje waar al het leven zich afspeelt. Die diepe ervaring van schoonheid, onderlinge verbondenheid en afhankelijkheid maakt dat ze de rest van hun leven alleen nog maar voor al dat leven willen zorgen. In de jaren zestig en zeventig was hier veel over te doen. Dat is lang weggezakt geweest, maar nu vindt onder de druk van de stapeling aan crises een opleving van dit bewustzijn en denken plaats. Zoals Buckminster Fuller het schreef: we hebben *een operating manual for spaceship earth*[20] nodig.

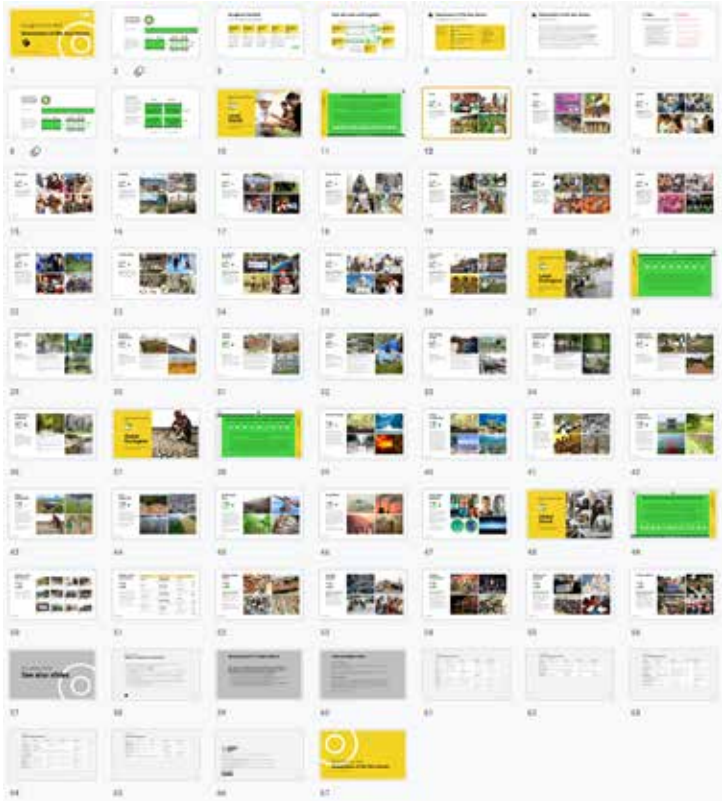
De *Doughnut Unrolled* tools die het DEAL team samen met lokale verandernetwerken ontwikkelt zijn een ambitieuze stap in die richting. Het doel van de donut is voorzien in de behoeften van alle mensen binnen de draagkracht van de levende planeet, maar wat betekent dit voor de buurten, steden, wijken of landen waar wij wonen? Om dat te onderzoeken introduceert Doughnut Unrolled vier lenzen die uitnodigen te kijken naar de wisselwerking tussen lokale aspiraties en mondiale verantwoordelijkheden – zowel op sociaal als ecologisch gebied – en mogelijke aanknopingspunten voor transformatieve actie te identificeren. De Unrolled tools staan op de website van DEAL: doughnuteconomics.org.

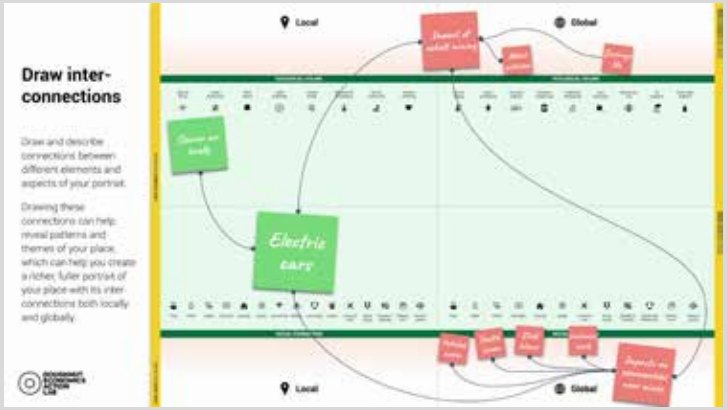
De afbeelding rechtsboven laat zien hoe je de donut kunt uitrollen om er een canvas met vier samenhangende lenzen van te maken. Daaronder de introductie van de lokaal-ecologische lens en de centrale vraag daarbij: 'Hoe kan deze plek zo genereus zijn als het wilde land ernaast?' Onderaan één van de vele groepen die in het prototyping proces van de tool betrokken zijn: het Copenhagen Doughnut netwerk tijdens een workshop in april 2022.

Het plaatje hierboven toont de tool waarin de indicatoren die de grenzen van de vier lenzen bepalen worden geïntroduceerd. Onderzoeken hoe jouw buurt, stad of regio 'scoort' op die indicatoren is een boeiend spel. Vaak blijken er dan bijvoorbeeld grote blinde vlekken te bestaan. Nog interessanter wordt het als de tool helpt relaties in beeld te brengen. Zoals: wat zijn de gevolgen van jouw lokale keuzes aan andere kant van de wereld? De afbeeldingen hiernaast geven een indruk van hoe de tool helpt dat soort verbanden te verkennen. In deze voorbeelden gaat het om inventarisaties en analyses. Op een vergelijkbare manier helpt de tool je ook grote en impactvolle ideeën te genereren.

2. Hoe ontwerp je regeneratief en gedistribueerd?

Onderzoek deze principes in al je ontwerpwerk

Doughnut Economics draagt twee ontwerpprincipes aan ‘om in de donut te komen’: *regeneratief* en *gedistribueerd*. In de tools van DEAL staat het er vrij vertaald zo: we moeten leren degeneratieve processen (die het levensondersteunende systeem van de aarde uitputten) te vervangen door regeneratieve processen (die werken met en in de cycli van de levende wereld). En we moeten leren processen die verdeeldheid vergroten (die kansen en waarde vangen in de handen van enkelen) te vervangen door verdelende processen (die kansen en waarde delen met iedereen die ze mede creëert). Het zijn twee diepe en krachtige principes die kunnen inspireren tot grote ideeën.

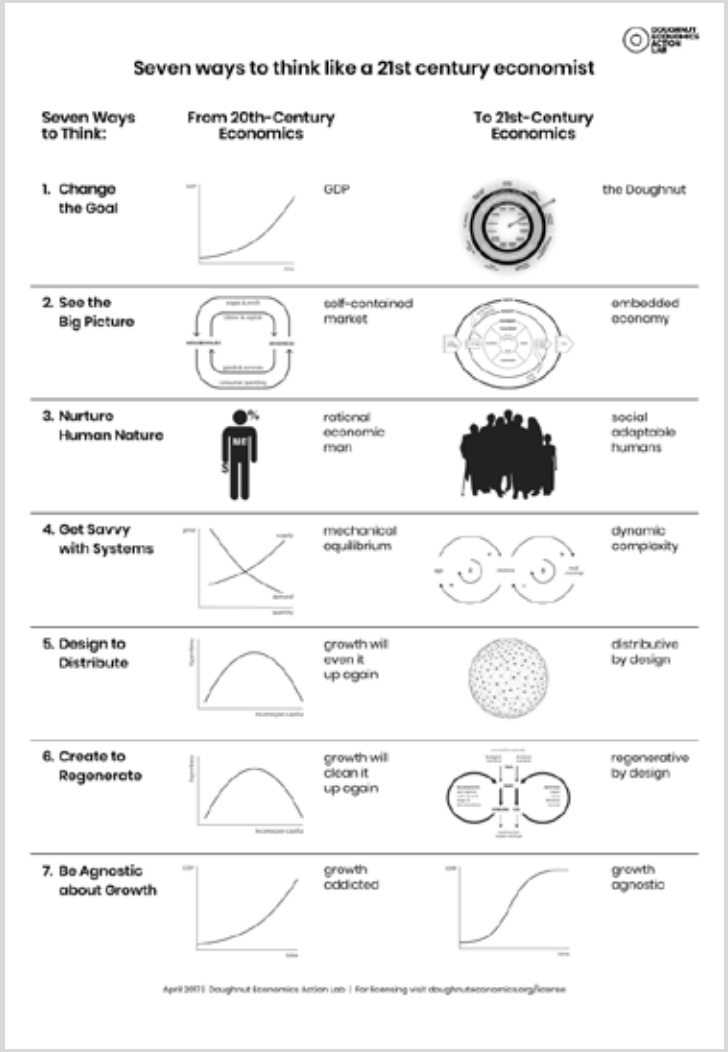
Regeneratief zal als ontwerpprincipe bij veel ontwerpers bekend in de oren klinken. Het lijkt op circulair en op de circulaire economie. In essentie gaat het er over dat we het hele lineaire idee van ‘take, make, use, waste’ achter ons laten en de cirkel sluiten, zodat alles wat wij maken na gebruik weer een ‘vruchtbare’ grondstof wordt.

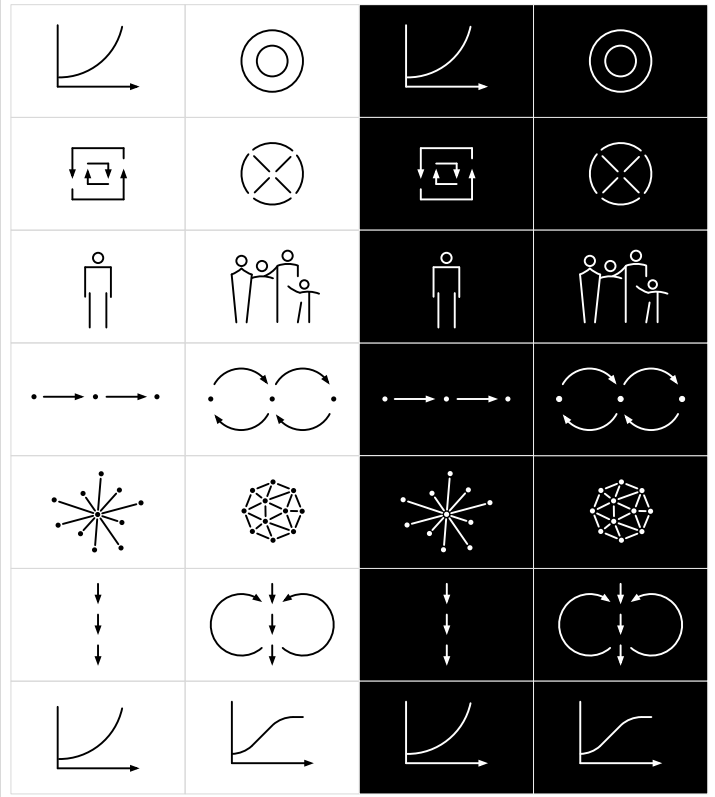
Gedistribueerd is een minder bekend ontwerpprincipe. Het gaat over diversiteit waarderen en eerlijk delen, en dus over lokaal eigenaarschap en lokale oplossingen, repliceerbare ontwerppatronen, verspreiden in plaats van opschalen... Het doet denken aan het *subsidiariteitsbeginsel*; dat je zaken pas op een groter schaalniveau organiseert als het op een kleiner niveau niet mogelijk is. Het gedistribueerd principe zet zich af tegen hiërarchie, machtsconcentratie, opschalen en eenvormigheid. Raworth stelt bij dit principe vaak vragen als ‘wiens stem wordt niet gehoord?’ en ‘wie bezit de bronnen van rijkdom?’.

Amsterdam City Rights komt op voor de belangen van de duizenden ongedocumenteerden in Amsterdam. Zonder identiteitsbewijs geen sociaal fundament – ook niet in Amsterdam. Zo dichtbij is extreme ongelijkheid.

In Doughnut Economics zet Raworth de ontwerpprincipes gedistribueerd en regeneratief tegenover de overtuiging dat als de economie maar voldoende groeit uiteindelijk iedereen profiteert en er genoeg geld is om duurzaam te gaan leven. Zie de illustratie hiernaast. Voor een ontwerper is het misschien logischer om gedistribueerd tegenover verdeeldheid vergrotend en regeneratief tegenover degeneratief te zetten, zoals hierboven verbeeld. Dit is werk in uitvoering; een schets. Het plaatje van de ingebedde economie verder stileren is best een uitdaging. Heeft iemand een suggestie?

3. Hoe ontwerp je verandering in de diepere systeemlagen?

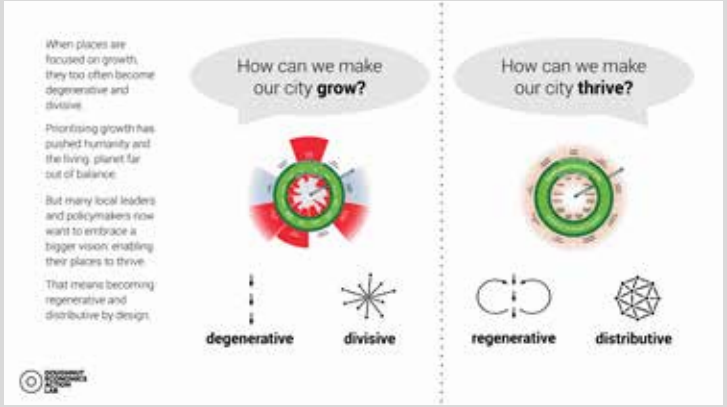
Durf de diepte in te duiken

Veel mensen denken bij ontwerpen nog steeds vooral aan spullen, gebouwen of misschien websites of apps. Dit zijn echter de dingen waar onze overtuigingen en de structuren die we daardoor hebben opgetuigd zich in manifesteren. Als je echt iets wilt veranderen zul je de sturende lagen onder de spullen moeten veranderen. Dat is waar systeemverandering over gaat. Als ontwerpdomein is dit nog redelijk onontgonnen terrein. Raworth heeft er een werkbaar model voor bedacht in de vorm van *Powers to Act*[21]; een uitwerking van ideeën van Marjorie Kelly.[22] Kort gezegd bepaalt het ontwerp van de diepere lagen of je ontwerpt voor eindeloze groei (onwenselijk) of gedijen (wenselijk). De lagen zijn gedefinieerd als, van boven naar beneden: purpose, networks, governance, ownership en finance.

Hoe diep je durft te gaan bepaalt of je de ontzettend mooie purpose die je als organisatie, stad of land hebt bedacht in de praktijk wel echt waar kunt maken. Want alleen als je diep durft te gaan, komen de echt belangrijke vragen boven. Met wie en hoe werk je samen? Hoe is bestuur geregeld en worden besluiten genomen? Wie is de eigenaar – en hoe werkt financiering?

Dus wat Powers to Act betreft, de eerste tool staat daarvoor al klaar: *Powers to Act; Shaping the deep design of cities and places*.

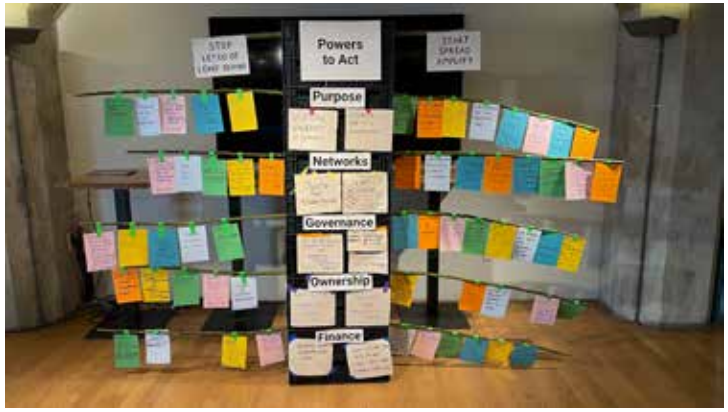
Rechts een aantal afbeeldingen uit de eerste Powers to Act-tool.

Hierboven een Powers to Act prototyping workshop in Pakhuis de Zwijger tijdens de Amsterdam Donut Dagen in september 2021. Rechts gebruik van de tool in Barcelona, in juni 2022.

4. Hoe ontwerp je voor een hybride wereld?

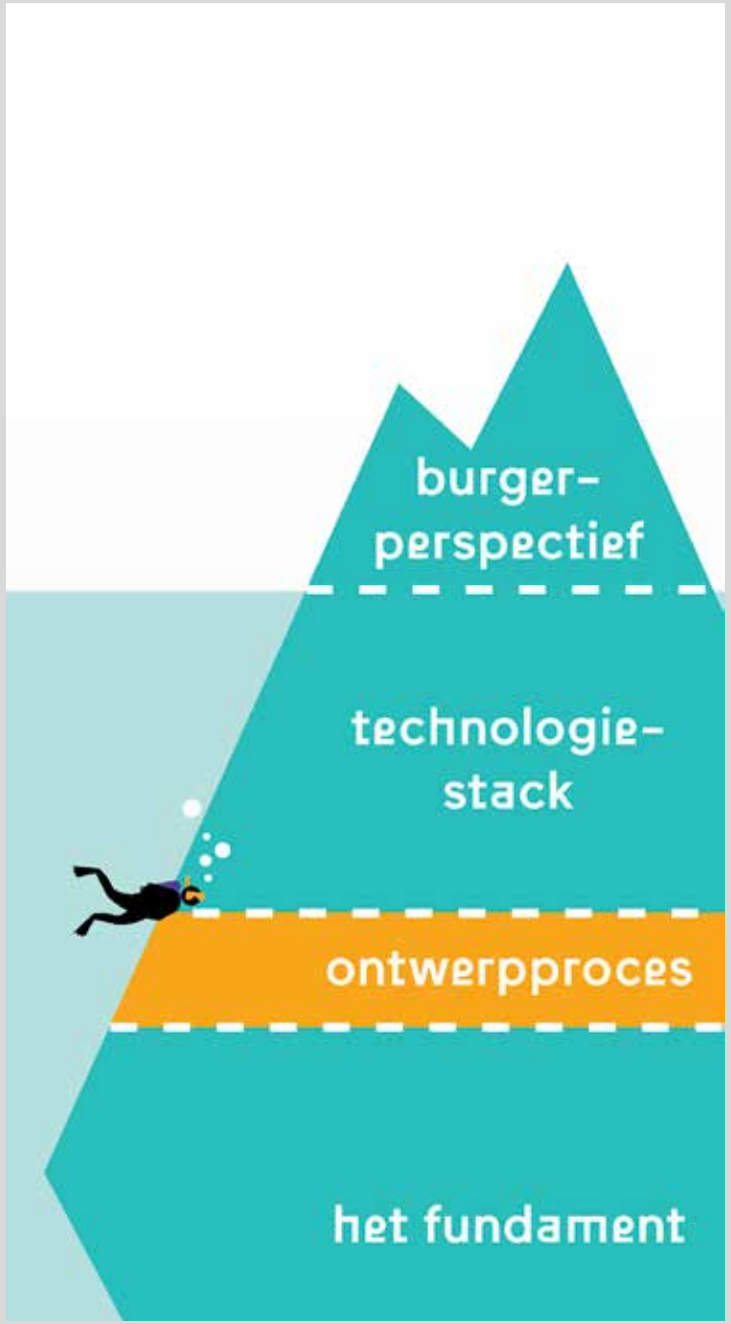
Breng Doughnut Economics en Public Stack samen

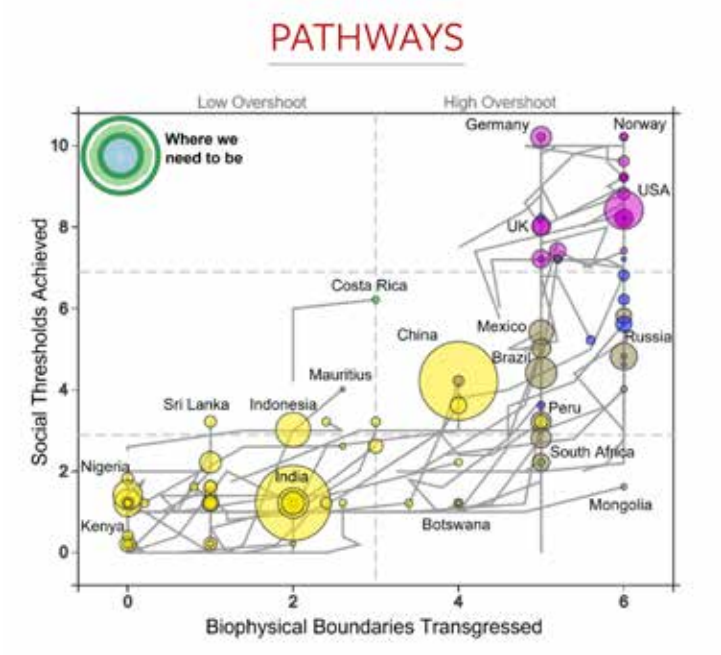
Machtige online platform bedrijven uit Silicon Valley hebben ons in een houdgreep. Ze maken het leven schijnbaar gratis makkelijk, maar feitelijk is alles in hun *diepe ontwerp* erop gericht dat wij verslaafd raken en onze data delen, waar ze advertenties mee verkopen en nog machtiger makende kunstmatige intelligentie mee ontwikkelen. En ondertussen nemen ze sluipend allerlei functies van onze instituties over, waardoor onze democratie wordt uitgehold.[23]

Gelukkig zijn er veranderaars die zich richten op een eerlijk en open internet. Denk aan de eerdergenoemde Waag-directeur Marleen Stikker. Zij is grondlegger van het Public Stack-model, dat ons in staat stelt om 'open, democratische en duurzame digitale publieke ruimtes' te ontwerpen en ontwikkelen. Stikker verwijst in de uitleg van het model naar de donut.

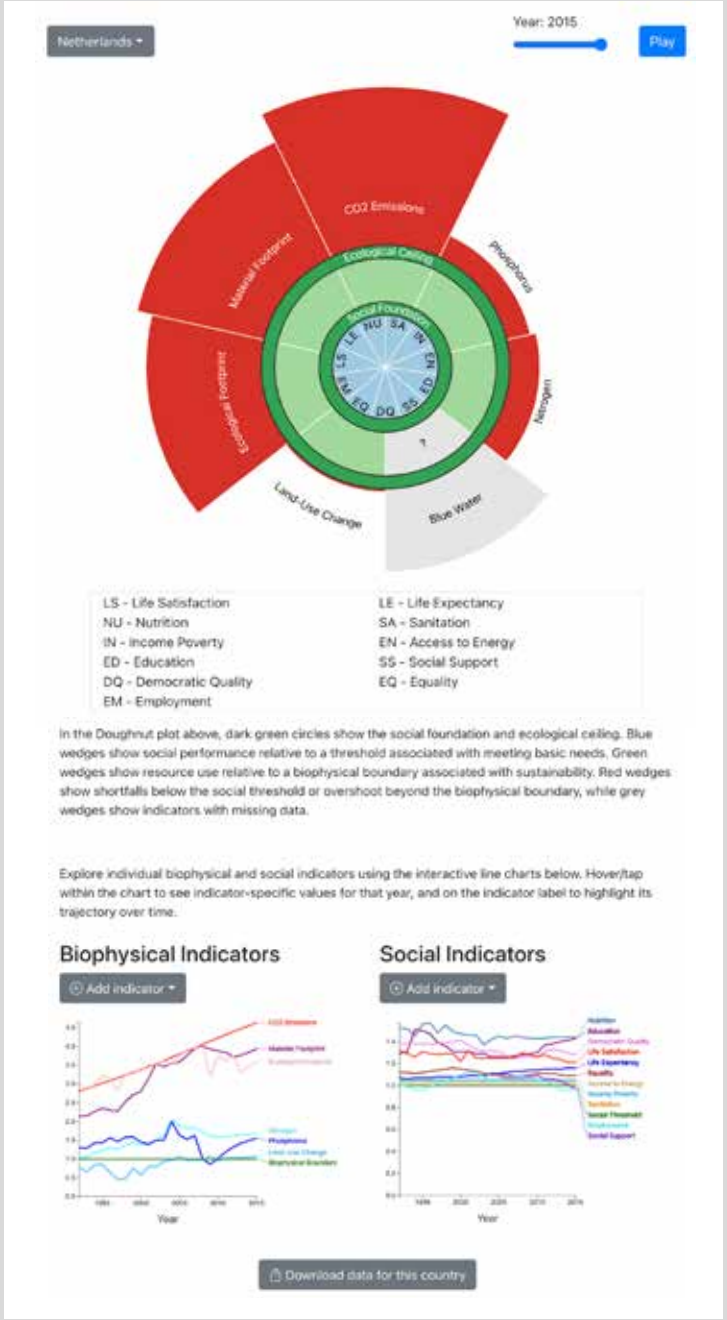
Decaan Frank Kresin van de HvA verwoordde treffend waar de Public Stack en Doughnut Economics elkaar raken, in een gesprek met Stikker en Raworth – beiden HvA Professors of Practice.[24] 'Juist op dit kruisvlak waar donut en Public Stack elkaar ontmoeten vinden we de richtingen voor een duurzaam ontwerp van de hybride wereld.' Kresin: 'beide modellen starten vanuit het idee van fundamentele publieke waarden en mensenrechten, en ontwikkelen zich van daaruit. Beide kiezen voor vormen van ontwerp die regeneratief en gedistribueerd zijn, en volgen zo niet de dominante extractieve logica. Beide stellen de veilige en rechtvaardige ruimte voor de mensheid als doel. En, tot slot, achter beide modellen gaat de oproep schuil dat mensen ze inzetten als frameworks, of kaders, om te komen tot bruikbare gereedschappen.'

Rechts een overzichtsplaat van de Public Stack, zoals afgebeeld in de publicatie Routekaart digitale toekomst – *toepasselijk in de vorm van een ijsberg. Bij* maatschappelijke overwegingen *in het fundament verwijst het model naar de donut.*

Als we het over een hybride wereld hebben gaat het natuurlijk niet alleen over de problematische kant van data. Data geven ook inzicht. Zo zijn van de sociale en ook van de meeste ecologische indicatoren van de donut data beschikbaar die laten zien hoe het ervoor staat met de de wereld en afzonderlijke landen. De plaatjes op deze pagina komen uit de publicatie The social shortfall and ecological overshoot of nations.[25] *Die biedt een* nationale donutgegevensverkenner *waarmee je de ecologische- en sociale prestaties van landen sinds het begin van de jaren negentig kunt bekijken en vergelijken.*

5. Hoe ontwerp je de verbinding van veranderkracht?

Zorg dat nieuwe ideeën zich razendsnel kunnen verspreiden

Als we de veranderkracht van netwerken zichtbaar kunnen maken, dan komt de energie die onder de oppervlakte al bezig is bij alle veranderaars van onze leefwereld – alle groene bolletjes – naar de oppervlakte. Een massale krachtenbundeling van veranderaars kan het resultaat zijn, als we de verbinding van al deze krachten goed ontwerpen. Dan kunnen ideeën zich in hoog tempo, tussen lokale plekken wereldwijd, verspreiden. Voor mij is dit de belangrijkste ontwerpvraag, omdat ontdekte veranderkracht hoop geeft in crisistijd. De veranderkracht is al bezig. Wij hebben die kracht in ons. En die kracht kan snel sterker worden, waardoor het systeem daadwerkelijk kan gaan kantelen.

Over de wijze waarop ideeën zich goed kunnen verspreiden en nieuwe vormen van positieve macht kunnen ontstaan is al veel geschreven. In New power bijvoorbeeld verkennen Jeremy Heimans en Henri Timms hoe netwerkactiviteiten zich kunnen ontwikkelen tot gemeenschappen met invloed. Ze bespreken onder meer de eigenschappen van goed verspreidbare ideeën die Chip en Dan Heath[26] hebben geïdentificeerd: eenvoudig, onverwacht, concreet, geloofwaardig, emotioneel en verhalend. Heimans en Timms voegen daar de eigenschappen actiegericht, verbindend en uitbreidbaar aan toe.[27]

Bij deze eigenschappen denk je al snel aan de *Ice Bucket Challenge*, de online campagne uit 2014 om bekendheid van de ziekte ALS te vergroten. Die was bron van veel plezier én bracht in korte tijd meer dan tweehonderd miljoen dollar op. Over positieve macht gesproken. Wie ontwerpt de campagne die het collectieve verhaal van alle verandernetwerken die zich op het leven richten over de wereld verspreidt?

Conclusie – Alle groene bolletjes verzamelen

De laatste, overkoepelende ontwerpvraag is voor mij de belangrijkste. Door ontwerpvraag 5 op te pakken kunnen verandernetwerken het gemeenschappelijke, onderliggende verhaal vinden. Hierdoor worden ze als collectief – als netwerk van netwerken – sterker en zichtbaarder. Om dit te verduidelijken neem ik je mee terug naar het beeldverhaal van de groene bolletjes: de veranderaars.

Groene bolletjes kunnen overal vandaan komen. Ze kunnen als bewoner actief zijn om de stad van het gas af te krijgen, maar kunnen ook werken bij een vervuilend bedrijf en van binnenuit verandering najagen. Door een collectief narratief te omarmen kunnen de groene bolletjes hun boodschap makkelijker verspreiden richting degenen die nog geen groen bolletje zijn. Uiteindelijk, en snel, moeten zoveel mogelijk groene bolletjes in het oud-economische regime onderdeel van de verandernetwerken worden, zodat zij gezamenlijk de ontwerpvragen 1 tot en met 4 op kunnen gaan pakken. Dan gaat het systeem echt kantelen. Daarom, tot slot, nog een idee.

No Nature
No Life

7. Tot slot – Een idee

Terug naar waar ik mee begon. De droom waarin Nederland ontwaakt als ontwerpend land, waarin we met elkaar toewerken naar een verbeterde staat van zijn. Een nieuwe fase voor de mensheid breekt aan, waarin we in harmonie zijn met de natuurlijke systemen waar wij onderdeel en afhankelijk van zijn. We nemen met elkaar de verantwoordelijkheid voor ons voortbestaan als mensheid, door binnen de grenzen van de donut te blijven: we overschrijden de planetaire grenzen niet en zorgen voor een eerlijke sociale basis voor iedereen. Wereldwijd ontwerpen en herontwerpen we dat wat nodig is, op basis van de ontwerpprincipes die de donut impliceert: regeneratief en gedistribueerd.

Als ik één ding hoop te hebben bereikt, is het dat meer ontwerpers nu voelen dat dit niet alleen nodig, maar ook mogelijk is. Het mainstream ontwerpveld is in een klein hokje terechtgekomen; een slaafs instrument voor ideeën die we niet meer moeten willen. Terwijl ontwerpen gaat over mogelijkheidsdenken, verbeelding en creatieve nieuwe oplossingen. Zo wordt ontwerpen nu niet ingezet, althans niet gericht op de vragen die de crisis oproept. Laten we daar eerlijk over zijn. Laten we onderkennen dat ontwerpen als fenomeen en vakgebied – in overgrote meerderheid – zelf ook in crisis is.

Daarom richt ik me tot jou, ontwerper. Wil je zinvol werk doen? Wil je een herwaardering van het ontwerpvak? Dan hoop ik dat het duidelijk is geworden dat je daarvoor met je mede-ontwerpers het vakgebied opnieuw zult moeten uitvinden. Je moet herontwerpen hoe je ontwerpt. Schik jezelf daarom niet in een ondergeschikte rol, maar laat de oude verhalen achter je en ga zelf de nieuwe verhalen zoeken, vertellen en gebruiken in je werk. Inspireer opdrachtgevers en daag ze uit. Confronteer ze als het nodig is met hun verantwoordelijkheid naar de volgende generaties. Durf van opdrachtgevers afscheid te nemen als je geweten je zegt dat dat het beste is om te doen.

Leer de echte problemen aan te pakken: de systemische, de allergrootste, diepste en ingewikkeldste. Want juist de problemen waarvan we denken dat we ze niet kunnen oplossen vragen om een ontwerpende houding, met lef. Pak de grootste vragen en ga tien keer dieper dan je deed. Hoe ontwerp je voor alles wat leeft? Hoe ontwerp je regeneratief en gedistribueerd? Hoe ontwerp je verandering in de diepere systeemlagen? Hoe ontwerp je voor een hybride wereld? En: hoe ontwerp je de verbinding van veranderkracht?

En ga het samen doen. Overstijg je werkveld en laat anderen erin toe. Ga op heel andere manieren en niveaus samenwerken. Je bent er niet om oplossingen die anderen al hebben voorgekookt uit te werken. Daar tegenover heb je ook niet het alleenrecht op creatieve ontwerpoplossingen. Vind voor jezelf een nieuwe balans in hoe je de wereld tegemoet treedt: vol vertrouwen en enthousiasmerend over de potentie van ontwerpen als fenomeen en ambacht, en tegelijkertijd bescheiden, dienend en leergierig in de interdisciplinaire ontwerp-samenwerkingen die we tot de hoogste niveaus zullen moeten optuigen.

Maar is dit genoeg? Nee, natuurlijk niet. Wat we nu nodig hebben is concrete, diepe verandering: systeemtransformatie. Vanuit de urgentie waar het cruciale decennium toe oproept. We moeten massaal en direct schakelen naar anders doen en anders maken. Laat ik me daarom tenslotte nog richten tot de olifant in de kamer: de politiek. Als één onderdeel van de samenleving, het deel waar we onze grote gedeelde belangen aan hebben uitbesteed, zich niet ontwerpend opstelt is het wel de politiek.[1] We hadden ooit een – in internationale verhoudingen gezien – ontwerpende overheid. Denk maar aan de Deltawerken. Daar is na decennia neoliberale politiek niets van over. Alleszeggend is hoe woorden als markt en managen zijn opgehemeld, terwijl het woord visie (de combinatie van diep inzicht, ideeën en voorstellingsvermogen) structureel belachelijk is gemaakt. Ik heb niet de hoop dat verantwoordelijke individuen veranderen, maar las in het coalitieakkoord wel deze zin: ‘We betrekken de creatieve industrie bij grote maatschappelijke opgaven.’[2]

Er staat creatieve industrie en niet ontwerpers, maar dat is niet belangrijk. Ik heb een idee over hoe we hier invulling aan kunnen geven. De problemen van de Tweede Kamer zijn bekend. Het zou de plek moeten zijn die ons vertrouwen geeft in het probleemoplossend vermogen van onze leiders. Wat we zien is goede wil en inzet, maar toch vooral gepraat, tegenover elkaar staan, vliegen afvangen, verhullen, leugenachtigheid soms zelfs. Competitie in plaats van samenwerking. Woorden in plaats van daden. Stapjes in plaats van sprongen. Dat geeft steeds minder mensen vertrouwen, laat staan de energie, samenwerking, creativiteit, inspiratie en hoop waar we nu zo hevig naar verlangen.

Stel er is een Tweede Tweede Kamer. Een open studio, waar interdisciplinaire teams ultiem geïnformeerd samenwerken aan de moeilijkste ontwerpvragen van deze tijd: de vragen waar de eerste Tweede Kamer omheen loopt. Veranderaars – groene bolletjes – in het land doen volop mee. Net als mensen die over de uitvoering gaan. Ze delen wat ze leren, ontwerpen en maken. Je ziet creatieve worstelingen, plezier ook en de flow die er soms is. Je raakt geïnspireerd en misschien zelfs ontroerd. Er is waardering voor schoonheid, esthetiek, kwetsbaarheid en mislukkingen. Meekijken is troostend soms. Alles wat het leven mooi maakt is in die studio te zien; de verschillen tussen mensen, hun diepe kennis, passies, creativiteit, leren, wat ze samen maken. Dat je samen van diep inzicht via vrije verbeelding naar een andere realiteit kunt komen.

Er is ook een Tweede Eerste Kamer. Het is de plek waar we als maatschappij binnen heldere inclusieve spelregels open reflecteren op wat er in alle Kamers gebeurt. Hoe gaat het er in de Kamers aan toe? Wat valt ons op? Wat kunnen ze van elkaar leren? Wat betekent dat voor het ontwerp van de Kamers? Zijn daar aanpassingen nodig? Dat zou dan weer een mooie ontwerpopdracht voor de Tweede Tweede Kamer kunnen zijn. Misschien groeien de Kamers wel naar elkaar toe, krijgt liefde de overhand, willen ze op een gegeven moment samen één ruimte. Je weet het niet, maar het kan.

Dankwoord

De afgelopen acht jaar heb ik met inspirerende mensen aan de wieg van verschillende verandernetwerken gestaan. In chronologische volgorde: Gebiedonline, de Nationale Energiecommissaris, 02025, Climate Cleanup, Club van Wageningen, het Doughnut Economics Action Lab (DEAL), de Amsterdam Donut Coalitie en Sumowala. In al deze netwerken werk of werkte ik samen met mensen die de verandering leven.

Ik dank bovenal Kate Raworth, voor haar glasheldere denken, baanbrekende ideeën en voor hoe ze op een verbindende manier inspireert. Het is een voorrecht als ontwerper samen te werken met het team van DEAL: Andrew Fanning, Carlota Sanz, Dana Pop, Erinch Sahan, Hallina Popko, Karn Spydar Lee Bianco, Kate Raworth, Leonora Grcheva en Rob Shorter. Het donut-ontwerpwerk in dit document is bovenal door hen bedacht en gemaakt, waarbij ik als ontwerper mocht helpen, zo zie ik het.

Verschillende mensen die ik wil bedanken waren of zijn in meerdere van de genoemde netwerken actief. Daarom zet ik ze maar even achter elkaar. Ik ben ze dankbaar voor wat ze me leren, maar vooral voor wat ze vaak tegen de klippen op bereiken: André Knol, Andy Dockett, Anne Stijkel, Arash Aazami, Dagan Cohen, Dennis Kerkhoven, Désiré Leijs, Donald Pols, Eelco Leemans, Ernestien Idenburg, Frans Bieckmann, Hanny van Hout, Jasper Etten, Jennifer Drouin, Juan-Carlos Goilo, Laura Rooseboom, Martine Verweij, Matthijs ten Berge, Mats Siffels, Matthea de Jong, Melissa Oosterbroek, Michel Vogler, Linda Vosjan, Pallas Achterberg, Pauline Westendorp, Rosa Tibosch, Roy Straver, Ruud Koornstra, Sascha Glasl, Sven Jense, Thijs Haverkamp, Xander Smit en Zinzi Stasse. Verandernetwerken ontwikkelen zich organisch, in uitwaaierende en soms krimpende cirkels van betrokkenheid. Samenstellingen en rollen veranderen daarbij regelmatig. Namen noemen is daarom niet te doen. Hoe dan ook, excuses aan wie hier ontbreekt.

Het afgelopen jaar ben ik bij De Groene Afslag en de School for Change ter plaatse betrokken geraakt. Veel van wat ik daar leer kreeg een plaats in dit document, daarom dank ik ook Lucas Mol, Eva de Snoo, Kees Klomp en Shinta Oosterwaal. Een ander verandernetwerk dat tegelijk een plek is is Pakhuis de Zwijger. De ondersteuning die Pakhuis veranderaars en hun netwerken biedt, is fenomenaal. Dank daarom, speciaal aan Egbert Fransen en Thomas van de Sandt.

Met deze publicatie eindigt mijn Research Fellowship aan de Hogeschool van Amsterdam (HvA). Bijzondere dank gaat uit naar Geleyn Meijer en Frank Kresin, voor het vertrouwen en de ruimte die ze me hebben gegeven. Ook binnen de HvA heb ik op duurzaamheid gerichte initiatieven mogen mede-ontplooien. Dank aan mensen met wie ik daarbij heb samengewerkt. Naast al eerder genoemden zijn dat: Barbara Blokpoel, Gabriele Ferri, Gijs Gootjes, Ineke Bussemaker, Maarten Terpstra, Marco van Hout, Marloes Voskuilen, Paul Geurts en Pavel Deutekom (in verschillende samenstellingen: Master Digital Design, Knowledge Mile, Digital Society School en het HvA brede duurzaamheidsprogramma Re-set).

Speciale dank aan Marleen Stikker – net als Kate Raworth en Abdelhamid Idrissi Professor of Practice bij de HvA – voor haar belangrijke werk en omdat ze me met de donut en Kate Raworth contact bracht.

Dan over het schrijfwerk. Ik dank Sabine Niederer. Voor haar begeleiding en omdat ik tijdens het schrijven bij haar lectoraat Visual Methodologies mocht horen – ik ken geen andere plek waar wetenschap en ontwerp zo urgent, inspirerend en esthetisch samenkomen. Veel dank ook voor mijn geruststellende redacteur Twan Eikelenboom en zij die hebben meegelezen en ook hopeloze eerste versies van opbouwende commentaren hebben voorzien: Francien de Pree, Frank Kresin, Matthijs ten Berge, Mats Siffels, Onno Aerden, Peter Bogaards, Sven Jense en mijn lieve moeder Anneke Hadders.

Tenslotte dank ik Francien, Floris en Hanna, voor hun liefde en geduld.

Bibliografie

Alexander, C. (1979). *The Timeless Way of Building*. Oxford University Press.

Boeijen van, A.; Daalhuizen, J.; Zijlstra, J. (2020). *Delft Design Guide. Perspectives - Models - Approaches - Methods*. BIS Publishers.

Brundtland, G. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. United Nations General Assembly.

Buckminster, F, R. (1969). *Operating Manual for Spaceship Earth*. Southern Illinois University Press.

Capra, F. (1983). *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture*. Fontana Paperbacks.

Cross, N (2011). *Designerly Way of Knowing*. Berg Publishers.

Diamond, J. (2011). *Collapse: How Societies Choose to Fail or Survive*. Penguin Books Ltd.

Drewheet, C.; Robinson, C.; Winhall, J. (2021). *System-shifting design. An emerging practice explored*. Design Council.

Dorst, K. (2003). *Understanding Design: 150 reflections on being a designer*. Bis Publishers.

Dubberly, H. (2016). *Framing design as conversations about systems*. Dubberly Design Office

Dubberly, H.; Pangaro, P. (2015). *Cybernetics and Design: Conversations for Action*. Springer.

Eisenstein, C. (2019). *Naar een economie van verbinding: Hoe geld de wereld naar de afgrond voerde en toch redden kan*. Juwelenschip.

Fanning, A.L.; O'Neill; D.W., Hickel, J.; en Roux, N. (2021). *The social shortfall and ecological overshoot of nations*. Nature Sustainability in press.

Fasten, V.; Kroesbergen, F.; Legerstee. F. (2021). *BNO Branchemonitor 2021: De Nederlandse ontwerpsector 2019 in beeld en getal*. Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers (BNO).

Laszlo, E. (2006). *The Chaos Point: The World at the Crossroads*. Piatkus Books Ltd.

Fromm, E. (2022). *Liefhebben, een kunst een kunde*. Bijleveld.

Fuad-Luke, A (2013). *Design activism. Beautiful strangeness for a sustainable world*. Routledge.

Geels, F. (2019). *Micro-foundations of the multi-level perspective on socio-technical transitions: Developing a multi-dimensional model of agency through crossovers between social constructivism, evolutionary economics and neo-institutional theory*. Manchester Institute of Innovation Research.

Harari, Y. (2015). *Sapiens: A Brief History of Humankind*. HarperCollins Publishers.

Hawken, P. (2021) Regeneration: *Ending the Climate Crisis in One Generation*. Penguin Books.

Heath, C.; Heath, D. (2010). *Made to Stick: Why Some Ideas Survive and Others Die*. Random House Trade Paperbacks.

Heimans, J.; Timms, H. (2018). *New power: Hoe macht verschuift en wat dat voor ons betekent*. Business Contact.

Kelly, M. (2019). *The Making of a Democratic Economy: How to Build Prosperity for the Many*. Berrett-Koehler Publishers.

Klein, N. (2014). *This Changes Everything*. Simon & Schuster.

Klomp, K. (2022). *Betekenis Economie: De waarde van verweven leven*. Noordhoff Business.

Klomp, K.; Oosterwaal, S. (2021). *Thrive: Fundamentals for a new economy*. Business Contact Publishers.

Kreilhuber, A.; Raine, A.; Socorro Manguiat, M.; Meso, A. (2021). *Global Climate Litigation Report: 2020 status review. United Nations Environment Programme*. Sabin Center for Climate Change Law.

Krznaric, R. (2021). *De goede voorouder: Lange termijn denken voor een korte termijn wereld*. Ten Have.

Leicester, G. (2020). *Transformative Innovation: A Guide to Practice and Policy for System Transition*. Triarchy Press.

Loorbach, D.; Frantzeskaki, N.; & Avelino, F. (2017). *Sustainability transitions research: transforming science and practice for societal change*. Annual Review of Environment and Resources, 42(1), 599-626.

Macy, J.; Johnstone, C. (2012). *Active Hope: How to face the Mess we're in without Going Crazy*. New world library.

Masson-Delmotte V.; Zhai, P.; Pirani, A.; et al (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Summary for Policymakers*. Cambridge University Press.

McLuhan, E.; Zongrone, F. (1997). *Essential McLuhan*. Anansi Press.

Meadows, D. (2022). *Denken in systemen: Een handleidin*g. Ten Have.

Mommers, J. (2022). *Hoe gaan we dit uitleggen: Onze toekomst op een steeds warmere aarde*. De Correspondent.

Monbiot, G. (2018). *Out of the Wreckage: A New Politics for an Age of Crisis*. Verso Books.

Monteiro, M. (2019). *Ruined by Design*. Independently Published.

Musil, R. (2013). *Der Mann ohne Eigenschaften*. Anaconda Verlag.

Nielsen, J. (2006). *The 90-9-1 Rule for Participation Inequality in Social Media and Online Communities*. Nielsen Norman Group.

Papanek, V. (1972). *Design for the Real World: Human Ecology and Social Change*. Thames & Hudson Ltd.

Pater, R. (2022). *How Capitalism Took Hold of Graphic Design, and How to Escape from It*. Valiz.

Porcelijn, B. (2017). *De verborgen impact: Alles voor een eco-positief leven*. Volt.

Porcelijn, B. (2021). *Het happy 2050 scenario: Alles wat je kunt doen voor een gelukkige wereld*. Volt.

Pink, D. H. (2018). *Drive: The Surprising Truth About What Motivates Us*. Canongate Books Ltd.

Pirsig, R., M. (1976). *Zen en de kunst van het motoronderhoud: Een onderzoek naar waarden*. Contact.

Priester, R. (2017). *Onze online platformen: Hoe online platformen de democratie bedreigen én kunnen versterken*. Hogeschool van Amsterdam.

Rahmstorf, S. (2019). *Letters to the Earth: Writing to a Planet in Crisis*. HarperCollins Publishers.

Ramsey, N. (2012). *De fundamenten*. Bezige Bij.

Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics: Seven Ways to Think Like a 21st-Century Economis*t. Penguin Random House.

Raworth, K; Krestyaninova, O.; Fredrik Eriksson, F.; et al (2020). *De stadsdonut voor Amsterdam: Een instrument voor verandering*. Amsterdam.

Ray, P. H.; Anderson, S. R. (2001). *Cultural creatives: How 50 Million People Are Changing the World*. Penguin Random House Inc.

Robinson, K. S. (2021). *The Ministry for the Future*. Little, Brown Book Group.

Ryan, R. M.; Deci, E. L. (2000). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. American Psychologist.

Salk J.; Salk J. (2018). *A New Reality: Human Evolution for a Sustainable Future*. City Point Press.

Schwarz, M.; Krabbendam, D. (2013). *Sustainist design Guide: How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design*. BIS Publishers.

Simon, H. A. (1982). *The Sciences of the Artificial*. MIT Press.

Shedroff, N. (2009). *Design Is the Problem*. Rosenfeld.

Steffen, W.; Rockström, J.; Richardson, K.; Schellnhuber, H. J.; et al (2018). *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene*. National Academy of Sciences.

Stikker, M. (2019). *Het internet is stuk. Maar we kunnen het repareren*. De Geus.

Stikker, M.; van der Waal, S.; van Himbergen, T. ; et al (2020). *Routekaart digitale toekomst*. Waag.

Tekman, M.B.; Walther, A. B.; Peter, C.; et al (2022). I*mpacts of plastic pollution in the oceans on marine species, biodiversity and ecosystems*. World Wildlife Foundation Germany.

Vázquez Pimentel, A.; Lawson, M. A. M.; Diego, I. (2018). *Reward work, not wealth. To end the inequality crisis, we must build an economy for ordinary working people, not the rich and powerful*. Oxfam.

VVD, D66, CDA en ChristenUnie. (2021). *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*. Coalitieakkoord 2021 – 2025.

Wheatley, M.; Frieze, D. (2014). *Using Emergence to Take Social Innovation to Scale*. The Berkana Institute.

White, F. (2014) *The Overview Effect: Space Exploration and Human Evolution*. American Institute of Aeronautics & Astronautics.

Wood, J. (2007). *Design for micro-utopias: Making the Unthinkable Possible (Design for Social Responsibility)*. Ashgate, Farnham.

Noten

Hoofdstuk 1: Crisis – Doen wat nodig is

1. Ervin Laszlo heeft vijfenzeventig boeken op zijn naam, is oprichter van de Club van Boedapest en is twee keer genomineerd voor de Nobelprijs (2004 en 2005).
2. De citaten van Figueres komen uit een artikel op climatechangenews.com (https://www.climatechangenews.com/2020/02/24/world-faces-decisive-decade-fix-global-warming-former-un-climate-chief-says/). Ik heb geen eerder gebruik van de term decisive decade gevonden. Daarom ga ik ervan uit dat Figueres de term heeft geïntroduceerd.
3. De Sustainable Development Goals (SDG's) zijn in 2015 door de Verenigde Naties aangenomen als oproep tot actie om een einde te maken aan armoede, de planeet te beschermen en ervoor te zorgen dat in 2030 alle mensen vrede en welvaart kennen. Zie: https://www.undp.org/sustainable-development-goals.
4. Een introductie tot de Planetary Boundaries staat op de website van het Stockholm Resilience Center: https://www.stockholmresilience.org/research/planetary-boundaries.html.
5. Nieuws over de Planetary Boundaries staat op de website van het Stockholm Resilience Center: https://www.stockholmresilience.org/4.66e0efc517643c2b8101f35.html?topics=Planetary%20boundaries.
6. Tekman, M.B.; Walther, A. B.; Peter, C. (2022). *Impacts of plastic pollution in the oceans on marine species, biodiversity and ecosystems.* World Wildlife Foundation Germany.
7. In 2021 had de wereldbevolking op 29 juli haar jaarbudget van hulpbronnen opgebruikt. De inwoners van Nederlander gebruiken 6,2 keer meer van de natuur dan onze ecosystemen kunnen regenereren. Wij als Nederlanders gebruiken zo 6,2 Nederlanden. Zie: https://www.overshootday.org/newsroom/press-release-july-2021-netherlands-nl/.
8. Uit *Reward work, not wealth. To end the inequality crisis, we must build an economy for ordinary working people, not the rich and powerful*; een Rapport van Oxfam uit januari 2018.
9. Informatie uit *Global Trends: Forced Displacement in 2021 van UNHCR*. Voor een introductie, zie: https://news.un.org/en/story/2022/06/1120542.
10. Officieel heet het rapport *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene* (2018). De leidende auteurs zijn Will Steffen, Johan Rockström, Katherine Richardson en Hans Joachim Schellnhuber. Zie: https://www.pnas.org/doi/10.1073/pnas.1810141115.
11. Masson-Delmotte V.; Zhai, P.; Pirani, A.; et al (2021). *Climate Change 2021: The Physical Science Basis. Summary for Policymakers.* Cambridge University Press.
12. Een samenvatting van de actuele effecten van de klimaatcrisis die in de rapporten van het Intergovernmental Panel on Climate Change (IPCC) worden beschreven, is te vinden op de website van Urgenda: https://www.urgenda.nl/themas/klimaat-en-energie/klimaatvragen/wat-zijn-momenteel-de-gevolgen-van-klimaatverandering/#:~:text=De%20gevolgen%20van%20de%20huidige,veranderingen%20in%20leefgebieden%20van%20dieren.
13. Zie het nieuwsbericht *The threat from Thwaites: the retreat of Antarctica's riskiest glacier*, op de website van het instituut British Antarctic Survey (BAS), 14 December, 2021: https://www.bas.ac.uk/media-post/the-threat-from-thwaites-the-retreat-of-antarcticas-riskiest-glacier/.
14. Het mondiale percentage CO2 in de atmosfeer is te volgen op de website van Global Monitoring Laboratory. Zie: https://gml.noaa.gov/ccgg/trends/global.html.
15. De doorrekeningen van toezeggingen die al gedaan waren voor COP26 in Glasgow kwamen uit op een temperatuurstijging tot 2,6 graden. Na de toezeggingen van de klimaatconferentie komen de doorrekeningen uit op 1,8 graden stijging. Voor een overzicht van de afspraken zie: https://ukcop26.org/the-conference/cop26-outcomes/.
16. Hans Joachim Schellnhuber is onder meer oprichter van het Potsdam Institute for Climate Impact Research en voormalig voorzitter van de German Advisory Council on Global Change.
17. Harari, Y. (2015). *Sapiens: A Brief History of Humankind.* HarperCollins Publishers.
18. Eisenstein, C. (2019). *Naar een economie van verbinding: Hoe geld de*

wereld naar de afgrond voerde en toch redden kan. Juwelenschip.

19. *Don't look up*. Een film van Adam McKay, met onder anderen Jennifer Lawrence, Leonardo diCaprio en Meryl Streep (2021).
20. Stefan Rahmstorf is Head of Earth System Analysis bij het Potsdam Institute for Climate Impact Research.
21. False alarm is een van de vele korte verhalen in *Letters to the Earth, Writing to a planet in Crisis*.
22. Fromm, E. (2022). *Liefhebben, een kunst een kunde*. Bijleveld.
23. Ryan, R. M.; Deci, E. L. (2000). *Self-determination theory and the facilitation of intrinsic motivation, social development, and well-being*. American Psychologist.
24. *Operating manual for spaceship earth* is een boek uit 1969 van een Amerikaanse architect, systeemtheoreticus, auteur, ontwerper, uitvinder, filosoof en futurist R. Buckminster Fuller. Zo onnavolgbaar als ik de inhoud vind, zo betoverend vind ik de titel. Vanwege dat laatste refereer ik er hier aan.
25. Hawken, P. (2021) *Regeneration. Ending the Climate Crisis in One Generation*, pagina 11.
26. Joanna Macy: *Climate Crisis as a Spiritual Path.* (2021). Lezing op YouTube: https://www.youtube.com/watch?v=bQAYVKqTkKo&ab_channel=AnneMacksoud.

Hoofdstuk 2: Uitzoomen – Positiviteit en perspectief

1. Een onmisbaar basisboek over systeemdenken is *Denken in Systemen* (2008), van Donella Meadows. De Nederlandse vertaling uit 2022 bevat een voorwoord van Kate Raworth. Donella en en haar man Dennis waren mede-initiatiefnemers van het Club van Rome-rapport *De grenzen aan de groei*, dat in 1972 verscheen.
2. Mechanistisch denken gaat er van uit dat aan alle natuurlijke fenomenen een waarneembare, fysieke verklaring ten grondslag ligt.
3. Dutch Research Institute For Transitions, kortweg Drift.
4. Loorbach, D.; Lodder, M.; Roorda, C.; Spork, C. (2017). *Staat van de transitie, patronen van opbouw en afbraak in vijf domeinen*. Drift.
5. Leicester, G. (2020). *Transformative Innovation. A Guide to Practice and Policy for System Transition*. Triarchy Press.

6. Raworth heeft een introductiefilmpje gemaakt waarin ze het Three Horizons-model en de vragen die het oproept introduceert. Zie: https://www.youtube.com/watch?v=_5KfRQJqpPU.
7. Ray, P. H.; Anderson, S. R. (2001). *Cultural creatives. How 50 Million People Are Changing the World*. Penguin Random House Inc.
8. Geels, F. (2019). *Micro-foundations of the multi-level perspective on socio-technical transitions: Developing a multi-dimensional model of agency through crossovers between social constructivism, evolutionary economics and neo-institutional theory.* Manchester Institute of Innovation Research.
9. Wheatley, M.; Frieze, D. (2014). *Using Emergence to Take Social Innovation to Scale*. The Berkana Institute.
10. Nielsen, J. (2006). *The 90-9-1 Rule for Participation Inequality in Social Media and Online Communities*. Nielsen Norman Group.
11. Derek Sivers introduceert first followers in zijn TED Talk *How to start a movement*: https://www.ted.com/talks/derek_sivers_how_to_start_a_movement.
12. Een verwijzing naar Charles Eames en een van mijn favoriete citaten: 'Eventually everything connects.'
13. Rei Inamoto, destijds Chief Creative Officer van creatief bureau AKQA, introduceerde deze begrippen tijdens een speech op de South by Southwest (SXSW) conferrentie, in 2012.

Hoofdstuk 3: Inzoomen – Ontwerpen en duurzaamheid

1. Overgenomen uit de KIA (Kennis- en Innovatieagenda voor de Creatieve Industrie) 2020-2023. Zie: https://kia.clicknl.nl/.
2. McLuhan, E.; Zongrone, F. (1997). *Essential McLuhan.* Anansi Press.
3. Cross, N (2011). *Designerly Way of Knowing*. Berg Publishers.
4. Cross deelt in *Designerly Way of Knowing* prachtige citaten, waaronder deze van Thomas en Caroll uit 1979: 'Design as a type of problem solving in which the problem solver views the problem or acts as though there is some ill-definedness in the goals, initial conditions or allowable transformations.' En deze van Schön uit 1983: '[The designer] shapes the situation, in accordance with his initial appreciation of it; the situation 'talks back', and responds to the back talk.'
5. Simon, H. A. (1982). *The Sciences of the Artificial*. MIT Press. p. 129.

6. De term mogelijkheidsdenkers (onderscheid tussen werkelijkheidsdenkers en mogelijkheidsdenkers) komt van Robert Musil. Musil, R. (2013). *Der Mann ohne Eigenschaften*. Anaconda Verlag.
7. Brundtland, G. (1987). *Report of the World Commission on Environment and Development: Our Common Future*. United Nations General Assembly. Zie: http://www.un-documents.net/ocf-02.htm.
8. Dit komt uit een interview met Klaas van Egmond op De Correspondent (24 juli 2020): *Mijn generatie houdt duurzaamheid tegen, zegt de emeritus hoogleraar Milieukunde en Duurzaamheid aan de Universiteit van Utrecht.*
9. Raworth, K. (2017). *Doughnut Economics. Seven ways to think like a 21-century economist*. Penguin Random House. p. 10.
10. Met dit citaat opent Papanek, V. (1972) zijn klassieker *Design for the Real World, Human ecology and social change*. Thames & Hudson Ltd.
11. Deze tekst staat op de website van de betreffende tentoonstelling. Zie: https://designmuseum.nl/tentoonstelling/the-politics-of-design-victor-papanek/.
12. De casus van British Petroleum staat op op pagina 278 van *Design is the problem, The Future of Design Must be Sustainable*.
13. Een leuk weetje: Alberto Cairo (bekend van How Charts Lie) roemt *Ruined by Design* op de achterflap als het Design for the Real World van de eenentwintigste eeuw (en voegt daar aan toe: 'met wel veel meer gevloek').
14. Schwarz, M.; Krabbendam, D. (2013). *Sustainist design Guide. How sharing, localism, connectedness and proportionality are creating a new agenda for social design*. BIS Publishers. p. 6.
15. Pater, R. (2022). *How capitalisme took hold of graphic design, and how to escape from it*. Valiz.
16. Fuad-Luke, A (2013). *Design activism. Beautiful strangeness for a sustainable world. Routledge*. p. XX.
17. Fuad-Luke, A (2013). *Design activism. Beautiful strangeness for a sustainable world. Routledge*. p. XX1.

Hoofdstuk 4: Dynamiek – De ongebonden veranderaars

1. Een mooie visuele introductie tot Systems design is de presentatie *Framing design as conversations about systems*, van Hugh Dubberly: http://presentations.dubberly.com/compostmodern.pdf.

2. Digitalisering en platformisering, en mijn kritiek op zaken als disruptie, heb ik behandeld in *Onze Online Platformen*, zie: https://files.cargocollective.com/647457/OnzeOnlinePlatformen.pdf.
3. Urgenda is de organisatie voor innovatie en duurzaamheid die Nederland samen met bedrijven, overheden, maatschappelijke organisaties en particulieren sneller duurzaam wil maken. Zie: urgenda.nl.
4. Het betreft de Rudi & Freddie Show podcast van de Correspondent, van 23 juli 2021.
5. Dit citaat past in een traditie van vergelijkbare citaten: 'They did not know it was impossible so they did it' – Mark Twain, en 'ik heb het nog nooit gedaan dus ik denk dat ik het wel kan', dat aan Pipi Langkous wordt toegeschreven.
6. Volgens het rapport *Global Climate Litigation Report: 2020 Status Review*, van het United Nations Environment Programme. Zie: https://www.unep.org/resources/report/global-climate-litigation-report-2020-status-review.
7. Voor meer informatie over deze Nederlandse stichting bezoek https://www.renature.co/.
8. Het van origine Nederlandse Climate Cleanup is het schoolvoorbeeld van een verandernetwerk: https://climatecleanup.org/.
9. Van de website van de Dutch Design Week: https://ddw.nl/nl/over-ddw.
10. Stichting Pleed (wol wordt weer gewoon). Zie: https://www.pleed.nl/.
11. What Design Can Do, zie: https://www.whatdesigncando.com/.
12. Informatie over Creatives for Climate vind je op deze website: https://www.creativesforclimate.co/.
13. Grond van Bestaan (geeft de aarde een stem). Zie: https://www.grondvanbestaan.nl/.
14. De missie van Design Council staat op: https://www.designcouncil.org.uk/our-mission/.
15. Het rapport is beschikbaar via: https://www.designcouncil.org.uk/our-work/skills-learning/tools-frameworks/systems-shifting-design-report/.
16. De lange lijst ontwerpers (verdeeld over de groepen individueel geïnterviewd en betrokken in groepsgesprekken) staat op pagina 5 van het rapport System-shifting design.
17. Johar is 'a pioneering systems architect and serial social entrepreneur.'

Dark Matter Labs is een ontwerpbureau met een onderscheidend profiel: 'At Dm, we're working to create institutions, instruments and infrastructures for a more democratic, caring and sustainable future'.

18. Een bewerking van een model van Marjorie Kelly, geïntroduceerd in *Owning Our Future: The Emerging Ownership Revolution*, 2012.

Hoofdstuk 5: Keuze – Verbonden werkvelden in crisis

1. Fasten, V.; Kroesbergen, F.; Legerstee. F. (2021). *BNO Branchemonitor 2021: De Nederlandse ontwerpsector 2019 in beeld en getal.* Beroepsorganisatie Nederlandse Ontwerpers (BNO).
2. De website van de *Topsector Creatieve Industrie* blijkt een goede wegwijzer voor wie zich in die industrie interesseert: https://www.creatieve-industrie.nl/.
3. De Dutch Creative Council positioneert zichzelf op deze pagina van haar website: http://www.creative-council.nl/over-ons/over-ons.
4. Boeijen van, A.; Daalhuizen, J.; Zijlstra, J. (2020). *Delft Design Guide. Perspectives - Models - Approaches - Methods*. p. 13.
5. Boeijen van, A.; Daalhuizen, J.; Zijlstra, J. (2020). *Delft Design Guide. Perspectives - Models - Approaches - Methods.* p. 137.
6. Het citaat staat op pagina 220 van de *Delft Design Guide*.
7. De genomineerden waar ik aan refereer zijn Open Diary (https://www.opendairy.com/) en Moonback (https://moonback.com/nl).
8. Interessant in verband hiermee is het artikel *Cybernetics and Design: Conversation for Action*, van Hugh Dubberly en Paul Paul Pangaro (2015), te vinden op de website van Dubberly Design: http://www.dubberly.com/articles/cybernetics-and-design.html#:~:text=The%20Context%20for%20Cybernetics%20and,conversation%20about%20what%20we%20value.
9. Doughnut Economics, pagina 72.
10. Klomp, K.; Oosterwaal, S. (2021). *Thrive: Fundamentals for a new economy*. Business Contact Publishers.
11. Klomp, K. (2022). *Betekeniseconomie: De waarde van verweven leven.* Noordhoff Business. p. 50.
12. Klomp, K. (2022). *Betekeniseconomie: De waarde van verweven leven.* Noordhoff Business. p. 68.

Hoofdstuk 6: Ontwerpen – Condities voor leven creëren

1. Dit idee is uitgebreid behandeld door Roman Krznaric in *De goede voorouder. Lange termijn denken voor een korte termijn wereld* (2021).
2. Marleen Stikker is mede-oprichter en directeur van Waag – een instelling actief op het raakvlak van kunst, technologie en elektronische media – en auteur van het boek *Het internet is stuk. Maar we kunnen het repareren*.
3. Ik heb hier niet het webadres gebruikt, omdat die in de toekomst wellicht verandert. Het huidige webadres is overigens: https://doughnuteconomics.org/tools-and-stories/2.
4. Het citaat van Janine Benyus staat op de website van het Biomimicry Institute: https://biomimicry.org/what-is-biomimicry/.
5. Pirsig, R., M. (1976). *Zen en de kunst van het motoronderhoud: Een onderzoek naar waarden.* Contact.
6. We hebben niet alleen te maken met de dominantie van een bepaald soort economisch denken maar ook met een bepaald wetenschappelijk denken; het zogeheten *mechanistische denken*: alles van waarheid kan worden gemeten, worden uiteengerafeld ad infinitum en dat leidt automatisch tot de waarheid.
7. Helemaal tenslotte is dit niet. Peter Bogaards, een van de reviewers, attendeert mij op het artikel *Flourishing: Designing a Brave New World*, van John Ehrenfeld (2019). Dit komt wel heel dicht bij wat ik met condities voor leven creëren als elementaire ontwerp-doel voorstel. Citaat (p 105): 'The ultimate goal of every designer should be to foster flourishing. But as an emergent property, it cannot be obtained directly by technological or institutional design. For humans, flourishing requires 1) restoring the supremacy of the right brain through direct practices, for example, mindfulness training, and 2) re-designing institutions and artifacts to enhance presencing: the perception of being connected to the contextually rich surrounding world.'
8. Een geactualiseerde versie daarvan is *Notes on design: How creative practice works* (2017).
9. De reflectie staat in *Understanding Design* op pagina 110.
10. Alexander, C. (1979). *The Timeless Way of Building.* Oxford University Press.

11. Zie voor overzicht van de activiteiten van DEAL de website (doughnuteconomics.org) en daarbinnen vooral de nieuws-sectie. Of volg Kate Raworth op Twitter: https://twitter.com/kateraworth.
12. Zie de website van de Amsterdam Donut Coalitie (amsterdamdonutcoalitie.nl), of bekijk het introductiefilmpje: https://drive.google.com/file/d/1I99v3KcG-uTOHaNkbnVnjETgPFjvJ4pb/view.
13. Groundforce.studio: aanjager en maker van platformen die gemeenschappelijke waarden versterken en positieve impact realiseren.
14. De sectie 'uitgelicht', op de homepage van de website van de Amsterdam Donut Coalitie geeft een beeld van pioniers in Amsterdam die door de donut geïnspireerd zijn.
15. *De stadsdonut voor Amsterdam. Een instrument voor verandering*. Een onderzoek naar en inventarisatie van antwoorden op de vraag: hoe kan Amsterdam een thuis zijn waar mensen tot bloei komen, op een florerende plek, en tegelijkertijd het welzijn van alle mensen en de gezondheid van de hele planeet respecteren? Zie: https://www.amsterdam.nl/wonen-leefomgeving/duurzaam-amsterdam/publicaties-duurzaam-groen/stadsdonut-amsterdam/?PagClsIdt=15523399#PagCls_15523399. De methodiek (kijk door de lenzen lokaal, mondiaal, sociaal en ecologisch) preludeert op de Doughnut Unrolled tools van DEAL. Zie: https://doughnuteconomics.org/tools-and-stories/142.
16. Het plan *Amsterdam Circulair 2020 - 2025*. Zie de website van de gemeente Amsterdam: amsterdam.nl/bestuur-organisatie/volg-beleid/coalitieakkoord-uitvoeringsagenda/gezonde-duurzame-stad/amsterdam-circulair-2020-2025/.
17. Het Centre of Economic Transformation is een platform waar anders denken over economie vorm krijgt in praktijkgericht onderzoek en onderwijs. Zie: https://www.hva.nl/cet.
18. Voor een overzicht van de tools van DEAL, filter op de tag DEAL team bij de selectie van tools op doughnuteconomics.org.
19. De term *overview effect* is gemunt door filosoof en auteur Frank White in zijn boek met de gelijknamige titel, uit 1987.
20. Buckminster, F, R. (1969). *Operating Manual for Spaceship Earth.* Southern Illinois University Press.
21. Zoek op doughnutseconomics.org op *powers to act* en je vindt daar de verhalen en tools die op dit model zijn gebaseerd.

22. Kelly, M. (2019). *The Making of a Democratic Economy: How to Build Prosperity for the Many*. Berrett-Koehler Publishers.
23. Digitalisering en platformisering, en mijn kritiek op zaken als disruptie, heb ik behandeld in *Onze Online Platformen*, zie: https://files.cargocollective.com/647457/OnzeOnlinePlatformen.pdf.
24. Het gesprek over de relatie tussen de donut en technologie vond plaats op 1 december 2021. Dit is het videoverslag: https://vimeo.com/652400530.
25. De publicatie staat ook als tool op doughnuteconomics.org. Zie: *National Doughnuts Data Explorer* (november 2021).
26. Heath, C.; Heath, D. (2010). *Made to Stick: Why Some Ideas Survive and Others Die*. Random House Trade Paperbacks. P. 16-18.
27. Heimans, J.; Timms, H. (2018). *New power: Hoe macht verschuift en wat dat voor ons betekent*. Business Contact. p. 49.

Hoofdstuk 7: Tot slot – Een idee

1. Een waardevolle aanvulling van reviewer Peter Bogaards: 'Politiek' in deze is dus een containerbegrip van democratie, instituties, ministeries, uitvoeringsinstanties, parlement, regering, politieke partij, verkiezingen, et cetera. Kortom alles hoe we (in het Westen) macht hebben geordend.
2. De zin staat op pagina 32 in het Coalitieakkoord 2021-2025, *Omzien naar elkaar, vooruitkijken naar de toekomst*, als laatste punt onder het kopje Cultuur en creatieve industrie.

Illustraties

De omslagillustratie is een bewerking door de auteur van de illustratie ‘the region of inflection’ op pagina 149 van *A New Reality* (Salk J.; Salk J. (2018). *A New Reality: Human Evolution for a Sustainable Future.* City Point Press.). Rechthebbende en mede-auteur Jonathan Salk heeft toestemming gegeven voor gebruik.

Verspreidt door dit boekje staan foto’s van De Groene Afslag, die toestemming heeft gegeven voor gebruik. De foto’s van de MUD Jeans winkel op pagina 88 en de paarse muur op pagina 89 zijn gemaakt door Tessa Jol. De foto van de neushoorn op pagina 118 en 119 is gemaakt door Nina van Hattum.

Op pagina 10 van de inleiding staat de afbeelding van de donut. De officiële naam is *The Doughnut of social and planetary boundaries*, van Kate Raworth and Christian Guthier (CC-BY-SA 4.0). Raworth, K. (2017), *Doughnut Economics: seven ways to think like a 21st century economist.* Penguin Random House.

In hoofdstuk 1, *Crisis – Doen wat nodig is*, staat op pagina 16 de donut met ecologische overschrijdingen en sociale tekorten. Die heeft dezelfde naam, credit en citatie. Op pagina 18 in dit hoofdstuk staat een afbeelding met het pad dat planeet Aarde aflegt. Dit is figuur 2. uit het rapport Steffen, W.; Rockström, J.; Richardson, K. ; Schellnhuber, H. J.; et al (2018). *Trajectories of the Earth System in the Anthropocene*. National Academy of Sciences (CC BY-NC-ND).

Hoofdstuk 2, *Uitzoomen – Positiviteit en perspectief*, bevat beeldverhalen over systeemtransformatie. De illustraties in het eerste beeldverhaal zijn bewerkingen van afbeeldingen uit boeken en publicaties die in de bibliografie vermeld staan. Genoemde uitgevers hebben toestemming gegeven voor gebruik. Met uitzondering van Fontana Paperbacks, uitgever van Capra, F. (1983). *The Turning Point: Science, Society and the Rising Culture.* Deze uitgever bestaat niet meer en ik heb geen partij kunnen vinden die de rechten heeft overgenomen. Als iemand daar informatie over heeft verneem ik dat graag. Op pagina 40 in dit hoofdstuk staat een foto van mycelium, gemaakt door Rob Hille. Hij staat op wikimedia.org (CC BY-SA 3.0). De overige illustraties in dit hoofdstuk zijn door de auteur gemaakt.

In hoofdstuk 5, *Keuze – Verbonden netwerken in crisis*, staat op pagina 85 een afbeelding van de ingebedde economie, van Kate Raworth and Marcia Mihotich (CC-BY-SA 4.0). Deze illustratie komt ook uit Doughnut Economics.

In hoofdstuk 6, *Ontwerpen – Condities voor leven creëren*, staan verschillende afbeeldingen van door het Doughnut Economics Action Lab ontwikkelde tools en van lokale netwerken die de tools gebruiken in workshops (CC BY-SA 4.0). De illustratie van de Public Stack, op pagina 111, staat op pagina 6 van de *Routekaart digitale toekomst.* Stikker, M.; van der Waal, S.; van Himbergen, T. ; et al (2020). Waag. De foto van de Ice Bucket Challenge op pagina 115 is gemaakt door Mx. Granger en staat op commons. wikimedia.org (CC0 1.0).

Hogeschool van Amsterdam

Ontwerpen voor leven gaat over een Nederland dat zijn kracht als ontwerpend land herkent en inzet. Met een ontwerpveld dat zich van oud-economisch denken heeft bevrijd en zijn eigen verhaal vertelt. Over onze relatie met de natuur en het ontwerpen van de condities voor leven – al het leven, ook dat wat anders is, ver weg lijkt of na ons komt. Ontwerpen voor leven gaat over een ontwerpveld dat verantwoordelijkheid neemt om te repareren wat wij als ontwerpers kapot hebben gemaakt.